

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΜΑΖΑ
(ΚΑΛΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΠΕΔΙΑΔΟΣ)
ΚΑΙ ΤΑ ΜΙΝΩΙΚΑ ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΜΑΖΑ

Εἰς τὸν Ἐμμανουὴλ Φουντουλάκη, ἔμπορον τῆς πόλεως Ἡρακλείου, ὀφείλομεν τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἐνδιαφέροντος Μεσομινωικοῦ Ἰ Ἱεροῦ Κορυφῆς εἰς θέσιν Μαζᾶ παρὰ τὸ Καλὸ Χωριὸ Πεδιάδος¹. Ὁ ὡς ἄνω ἰδιώτης προσεκόμισεν πράγματι εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου μικρὰ πῆλινα τεθραυσμένα εἰδώλια ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ὧς καὶ ἀπεσπασμένα μέλη τούτων, ἐπὶ πλεόν δὲ ἱκανὸν ἀριθμὸν μικρῶν ἐπίσης πηλίνων ζωδίων. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀνεγνωρίσθη ἡ σπουδαιότης τοῦ εὐρήματος ἐκ τῆς μεγάλης ὁμοιότητος τῶν εὐρημάτων πρὸς τὰ ἐκ Πετσοφᾶ ἀναλόγων τύπων ἀναθήματα καὶ ἐπεχειρήθη ὑφ' ἡμῶν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1947 μικρὰ δοκιμαστικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου.

Αἱ πληροφορίες αἱ ὁποῖαι εἶχον δοθῆ εἰς τὴν Ἀρχαιολ. Ὑπερεσίαν περὶ τοῦ τόπου ἐνθα ἀνευρέθησαν τὰ εἰδώλια ἦσαν μᾶλλον ἀόριστοι καὶ ἐχρειάσθη νὰ γίνῃ εὐρύτερα διερεύνησις, νοτιοανατολικῶς τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ² καὶ εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀπὸ τούτου ἀπόστασιν ὑψοῦται λόφος, ἐμφανίζων μορφὴν ὄχυρᾶς ἀκροπόλεως, ἣτις ἐλέγχει τὴν διὰ μέσου τῆς Λαγκάδος δίοδον, βαίνουσαν ἀπὸ τῆς στενῆς παραλίου πεδινῆς ζώνης πρὸς τὸ ὑψηλὸν ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου. Τὸ ὕψωμα, τὸ ὁποῖον οἱ ἐπιχώριοι ὀνομάζουσι Κορφῆ, εἶναι εὐχερῶς προσβατὸν ἀπὸ τὸ διάσελον, ὅπου οἱ ἀνεμόμυλοι, διὰ τοῦ ὁποῖου συνδέεται πρὸς ἄλλα ὀλιγώτερον δεσπόζοντα ὑψώματα, τὰ Τρουλιὰ καὶ τὸν Βολακιάν, δι' ἀτραποῦ ἀνερχομένης ἀπὸ τὴν ΒΔ πλευράν· ὅμως ἡ ἀνοδος δὲν εἶναι δύσκολος διὰ τῆς βορείας κλιτύος, ἣτις βαθμηδὸν γινομένη μᾶλλον ἀπότομος καταλήγει εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς

¹) Εἰδήσεις περὶ τῆς ἀνακαλύψεως καὶ δοκιμαστικῆς ἐξερευνήσεως ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ «Κρητ. Χρονικά», Α', (1947) σ. 639.

Τὸ σημερινὸν ὄνομα τοῦ χωρίου ἐδόθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19. αἰῶνος εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιότερου Στροβορίνι ἢ Στραβορίνα· βλ. Σταυρινίδην, «Κρητ. Χρονικά», αὐτ. 91, ἀριθ. 27. Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα ὀνόματα χωρίων, ὁμοίως μεταβαλλόντα τὸ παλαιότερον ὄνομα, ὡς τὸ Καλὸ Χωριὸ Μεραμβέλλου (Νίστριωνας) καὶ τὸ Καλὸ Χωριὸ Μονοφατισίου (Κακὸ Χωριὸ).

²) Τὸ χωριὸν κεῖται δυτικῶς τῆς ὀδικῆς διακλαδώσεως, ἣτις φέρει ἀπὸ τὴν κυρίαν πρὸς ἀνατολὰς ἀρτηρίαν πρὸς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου, συνδέεται δὲ μετ' ἐκείνης διὰ μικρᾶς ὁδοῦ κατὰ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.

Κορυφῆς. Ἡ κλιτύς αὕτη εἶναι γνωστὴ εἰς τοὺς κατοίκους μὲ τὸ ὄνομα Μαζᾶ³⁾. Ἀντιθέτως ἀνατολικῶς καὶ νοτίως ἡ κλιτύς ἀνέροχεται ἀπότομος καὶ ἡ ἐκεῖθεν ἀνάβασις εἶναι λίαν ἐπίπονος. Ὁ ἀνεροχόμενος ἔχει καὶ μακρόθεν τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ Κορυφή θὰ ἦτο κατάλληλος μᾶλλον ὡς θέσις ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀκροπόλεως παρὰ μινωικοῦ συνοικισμού: τὸ σχετικῶς μέγα ὕψος, τὸ ἀπότομον τῶν κλιτύων, ἡ δεσπόζουσα τῆς διαβάσεως θέσις συντελοῦν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀντιλήψεως ταύτης. Μόλις ἀνέλθῃ τις ἀποκτᾶ πλέον τὴν πλήρη βεβαιότητα ὅτι πράγματι τὸ ὕψωμα ἐχρησίμευσεν ὡς ἀρχαία ἀκρόπολις⁴⁾ ἡ κορυφή του ἐκτείνεται ἰσοπέδος καὶ εὐρύχωρος, μὲ μικρὰν κλίσιν ἀνόδου πρὸς βορρᾶν, ὅπου εἰς πολλὰ σημεῖα ὁ γυμνὸς βράχος διακρίνεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, ἐνῶ ὀλόκληρος ἡ ἄλλη ἔκτασις εἶναι κεκαλυμμένη ὑπὸ χύματος, τοιχιῶν ἢ τοίχων καὶ μεγάλων σωρῶν λίθων, τοὺς ὁποίους οἱ καλλιεργηταὶ συνεσώρυσαν εἰς τὰ κράσπεδα τῶν ἀγρῶν τῶν διαμορφοῦνται οὕτω διάφοροι ἐπίπεδοι ἀγροί, ὅπου σήμερον — ὅπως συμβαίνει εἰς ὅλους τοὺς χώρους ἀρχαίων πόλεων ἢ ἀκροπόλεων, τοὺς γνωστοὺς εἰς τὴν Κρήτην μὲ τὸ ὄνομα «Ἑλληνικά» (ἢ «Λενικά») — καλλιεργοῦνται ἐξόχως εὐδοκιοῦντα δημητριακὰ καὶ «καλόβραστα» ὄσπρια. Οἱ σωροὶ τῶν λίθων εἶναι πολὺ μεγαλύτεροι καὶ μὲ μεγαλτέρους λίθους κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ ἰσοπέδου τῆς κορυφῆς καὶ φαίνεται ἐκ τοῦτου πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχεν ὀχύρωσις κατὰ τὰ σημεῖα ὁπόθεν ἦτο μᾶλλον εὐχερῆς ἡ πρόσβασις. Ἡ πυκνότης τῶν σωρῶν τῶν λίθων ὁμιλεῖ εὐγλώττως περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐπὶ τῆς κορυφῆς συνοικισμού μὲ πυκνὰ οἰκήματα. Ἀνατολικῶς διακρίνεται ἡ πρὸς τὸ Λασιθί βαίνουσα ὁδὸς καὶ εἰς τὸ βάθος, νοτιοανατολικά, ὑψοῦται μεγαλοπρεπὲς τὸ συγκρότημα τῆς Δίκτης⁵⁾ διακρίνει τις τοὺς ἀνεμομύλους εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς ἀνόδου εἰς τὸ ὄροπέδιον, ὅπου ἡ θέσις Ἀμπελος, καὶ ἀνατολικώτερον ταύτης τὸ δεσπόζον, δίκην φρουροῦ τῆς διόδου, ἕψωμα Καρφί, ὅπου ἀνεσκάφη ὁ σπουδαῖος ὑπομινωικὸς συνοικισμὸς⁶⁾. Θὰ ἔλεγέ τις ὅτι τὰ δύο ὑψώματα ἀντεμετώπιζον ἄλληλα ὡς ἀντίπαλοι παρὰ τὴν σχετικῶς μεγάλην μεταξύ των ἀπόστασιν. Τὴν ἐπὶ τῆς Κορυφῆς συνοίκισιν καθίστα δυνατὴν ἡ γειτονία, κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν ἀπότομον κλιτύν, μὲ πηγὴν — σήμερον μᾶλλον πτωχὴν — ὕδατος, εὐρισκομένην εἰς ἀπόστασιν ὄχι μεγαλτέραν ἀπὸ τὴν διαχωρίζουσαν τὸν συνοικισμόν τοῦ Καρφιοῦ ἀπὸ τὴν ἐπίσης πτωχὴν πηγὴν Βιτσιλόβρουση⁷⁾.

³⁾ Περὶ τοῦ ὀνόματος τούτου βλ. κατωτέρω.

⁴⁾ Ἀνεσκάφη ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολ. Σχολῆς διὰ τοῦ J. Pendlebury καὶ ἄλλων μελῶν αὐτῆς τὸ 1937. Τὸ πρῶτον μέρος τῆς δημοσιεύσεως ἐν BSA, XXXVIII (1937-8), σ. 57 κ. ἔξ.

⁵⁾ Αὐτόθι, σ. 98 κ. ἔξ.

Εἶναι περίεργον πῶς θέσις τόσον αξιολόγου ἀρχαίου συνοικισμοῦ διέφυγε τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν καθ' ὅσον γνωρίζω, ὑπ' οὐδενὸς τῶν περιηγητῶν ἀναφέρεται καὶ ὁ χῶρος παρέμεινε ἀθικτος ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴν σκαπάνην, καίτοι ἐκ τούτου προελθοῦσα κατετέθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἑρακλείου ἢ γνωστὴ πρωτογεωμετρικῶν χρόνων πηλίνη κεφαλὴ μεγάλου εἰδώλου τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ⁶. Αὐτὸς ὁ συστηματικώτερον διερευνήσας τοὺς διαφόρους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Κρήτης John Pendlebury, ἐνῶ μνημονεύει τὴν ὡς ἄνω κεφαλὴν, δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐκεῖ σπουδαίου συνοικισμοῦ⁷. Ὅπως ἐπληροφορήθη παρὰ κατοίκων τοῦ χωρίου ὁ ἄγγλος ἐρευνητὴς ἐπεσκέφθη τὸν χῶρον ἐν ἔτος πρὸ τοῦ τελευταίου Παγκοσμίου Πολέμου, δὲν ἐπρόφθασεν ὅμως νὰ δημοσιεύσῃ τι σχετικῶς⁸.

Ἐκ τῶν ἀνὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ἀγρῶν τῆς ἀκροπόλεως παμπληθῶν δοτράκων, μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων, μάλιστα πίθων κατέστη φανερὸν καὶ πρὸ πάσης δοκιμῆς ἀνασκαφῆς, ὅτι ὁ συνοικισμὸς θὰ ἔδει νὰ ἀνήκῃ εἰς πρωτογεωμετρικοὺς καὶ γεωμετρικοὺς χρόνους. Τῆς εὐκαιρίας τυχούσης ἐκρίθη σκόπιμον νὰ ἐρευνηθῇ ὁ χῶρος ἐνθα πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀνευρέθη ἡ πηλίνη κεφαλὴ, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἤρχοντο εἰς φῶς ἄλλα τεμάχια τοῦ μεγάλου εἰδώλου ἢ ἐτέρων παρομοίων, ἴσως δὲ καὶ τὸ κτήριον εἰς τὸ ὁποῖον τοῦτο ἀνήκεν, πολὺ πιθανὸν τοῦ τύπου τῶν ἱερῶν Καρφὶ καὶ Γάζι. Δύο ἢ τρεῖς τῶν γηραιότερων χωρικῶν ἰσχυρίζοντο ὅτι ἐνεθυμοῦντο τὴν εὔρεσιν καὶ τὸν χῶρον. Ἡ γενομένη ὅμως δοκιμὴ, ἀπεκάλυψε μὲν τοίχους τινὰς γεωμετρικῶν οἰκημάτων, εὐτελεῖς μᾶλλον καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα ἀσαφεῖς, δὲν ἀπέδωκεν ὅμως τὰ προσδοκώμενα ἀποτελέσματα. Ἴσως αἱ παρασχεθεῖσαι ὑποδείξεις δὲν ἦσαν ἀκριβεῖς ἢ ἐπαρκεῖς· πολὺ πιθανὸν θὰ χρειασθῇ ἔρευνα πολὺ εὐρύτερας κλίμακος διὰ νὰ ἐξακριβωθῇ τι θετικώτερον σχετικῶς πρὸς τὸ ὄντως ἀξιόλογον εἶδωλον. Τὸ ὑποδειχθὲν σημεῖον εὐρίσκεται εἰς τὸ νοτιοανατολικὸν μᾶλλον ἄκρον τοῦ ἰσοπέδου χώρου. Τῶν εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν τεθέντων μέσων μὴ ἐξαρκούντων, ἐτράπημεν κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν κυρίαν ἀναζήτησιν, τοῦ ἱεροῦ δηλαδὴ ἐξ οὗ προῆλθον τὰ μινωικὰ εἶδωλα.

⁶) Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Doro Levi, Arcades «Annuario» X-XII (1927-9), σ. 618, εἰκ. 650 α. Ἄριθ. εὔρετ. Μουσ. Ἡρ 803.

⁷) J. Pendlebury, The Archaeology of Crete, London 1939, σ. 314, Πίν. XLI, 3.

⁸) Ὡς γνωστὸν ὁ ἀκάματος ἐρευνητὴς ἠγωνίσθη μετὰ τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Ἑρακλείου ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἀλεξιπτωτιστῶν (Μάϊος 1941) ἐτραυματίσθη βαρέως εἰς θέσιν Καμίνια, εἰς τὰ πρόθυρα τῆς πόλεως, καὶ ἐξετελέσθη ἐπὶ τόπου ὑπὸ Γερμανῶν ἀλεξιπτωτιστῶν.

Μὲ τὰς ἀτελεῖς παρασχεθεῖσας πληροφορίας κατ' ἀρχὰς καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἢ ἔρρυνα ἀπέβαιναν ἀρνητικῆ. Τέλος, μὲ νέα περισυλλεγένητα στοιχεῖα, ἐνετοπίσθη αὕτη εἰς τὸ ὑψηλότερον βόρειον σημεῖον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἄρχεται ἀποτόμως κατερχομένη ἡ φέρουσα τὸ ὄνομα Μαζᾶ κλιτύς. Ἐπειδὴ εἰς τὸ ὑψηλότερον τοῦτο σημεῖον ὁ βράχος ἐφαίνετο γυμνός, πολλὰ δὲ μέρη τούτου ἐκαλύπτοντο ὑπὸ μεγάλων σωρῶν λίθων («τροχάλων»), ἐσκάφη κατ' ἀρχὰς ἡ βορειοτέρα τοῦ χώρου παρυφῆ, ὅπου ἐπιμήκεις σωροὶ λίθων ἀπεδείκνυον τὴν ὑπαρξιν οἰκημάτων : ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε τότε δύο δωμάτια οἰκήματος, τοῦ ὁποῖου ἡ φύσις δὲν ἦτο διάφορος τῶν νοτιώτερον ἀνασκαφέντων ἢ κεραμεικῆ ἥτις ἀπεδόθη ἦτο ἀμιγῶς σχεδὸν πρωτογεωμετρικῆ καὶ γεωμετρικῆ. Ἀπεδείχθη οὕτω ὅτι ὁ πρωτογεωμετρικὸς καὶ γεωμετρικὸς συνοικισμὸς ἐξετείνεται μέχρι τοῦ βορείου κρασπέδου τοῦ λόφου καὶ ἐπομένως ὅτι θὰ περιελάμβανεν ἐντὸς αὐτοῦ τὸν χῶρον τοῦ μεσομινωικοῦ ἱεροῦ. Ἡ περισυλλεγεῖσα εἰς ὄστρακα κεραμεικῆ τῶν ἀνασκαφέντων δωματίων τῶν οἰκημάτων καὶ ἡ ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῶν ὄργων ἀνήκει εἰς τὰς ἀκολούθους κατηγορίας :

Α) Τεμάχια πίθων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τοῦ εὐμεγέθους εἴδους, ἐκ πηλοῦ ποικίλοντος ἀπὸ ὠχροφαίου εἰς κεραμόχρουν. Ἡ κρατοῦσα διακόσμησις εἶναι : α) Ἡ προελθοῦσα ἐκ τῆς μιμήσεως σχοινίων ἐπὶ μινωικῶν πίθων ἐπὶ πλατυτέρων ἢ στενωτέρων πλαστικῶν ταινιῶν ἀπεδόθησαν χαραῖεις κατ' ἰχθυάκανθαν, ἐναλλήλους γωνίας ἀπλᾶς ἢ συνεξευγμένας εἰς σχῆμα τρισκελοῦς σῖγμα ἢ κατὰ παραλλήλους ἐντομάς στενωτέραι ταινίαι μὲ πλῆθος μικρῶν ἐμπιέσεων ἀπομιμοῦνται πιστότερον λεπτὰ σχοινία ἢ σχοινοειδῆς διακόσμησις περιβάλλει τὸ χεῖλος ἢ τὸ σῶμα τοῦ πίθου, ἐνίοτε ὅμως σχηματίζει, ὡς ἐπὶ τῶν μινωικῶν πίθων, κύκλους ἐν εἴδει μεταλλίων⁹. β) Ἡ προελθοῦσα ἐκ τῆς ἀποδόσεως ἐπὶ μινωικῶν πίθων περιθεουσῶν σπειρῶν καὶ ἀξεύκτων ἢ συνεξευγμένων ροδάκων τὸ εἶδος τοῦτο τῆς διακοσμήσεως ἀπεδόθη κυρίως ἐπὶ πλατειῶν ταινιῶν διὰ τύπων, οἵτινες κεχωρισμένας ἀπετυπώθησαν δι' ἐμπιέσεως καὶ οἱ ὁποῖοι εἴτε ἔφερον ἀπλῶς ὁμοκέντρους κύκλους εἴτε ἐλισσομένας ἢ συνελισσομένας σπείρας τὸ θέμα ἀπεδόθη ἀξεύκτως¹⁰. Οὐδὲν τεμάχιον μὲ διάφορον διακόσμησιν περι-συνελέγη (λ. χ. ἐκ τῶν μετὰ δοθιῶν, ἀνατολιζόντων πλοχμῶν ἢ μαιάνδρων, παραστατικῶν θεμάτων κ. λ. π.)¹¹.

Ἐκ τῶν ὀλίγων τεμαχίων δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ συναγάγη τις

⁹) Ἀνάλογα παροδείγματα ἐν Arcades, σ. 59, εἰκ. 42, 1-6.

¹⁰) Ἀνάλογα αὐτὸ θι εἰκ. 42-43, ἀρ. 3, 7, 8, 11, 19, 20.

¹¹) Ὡς τὰ αὐτ. εἰκ. 42-53.

ἀσφαλῆ συμπεράσματα περὶ τοῦ σχήματος τῶν πίθων. Ὁρισμένα ὅμως τεμάχια ἐκ τοῦ χείλους καὶ τῶν λαβῶν δεικνύουν σχήματα μᾶλλον ὠοειδῆ ἢ σφαιρικά, ἀνευ ἰσχυροῦ κυλινδρικοῦ λαιμοῦ καὶ μὲ χεῖλη μᾶλλον λεπτά, ὑπὸ τὰ ὅποια συνήθως ὑπάρχει λεπτή σχοινοειδῆς ζώνη· ταῦτα ἔφερον λαβὰς τὰ μὲν μικροτέρου μεγέθους τοξοειδεῖς καθέτους καὶ ὀριζοντίους, κυκλικῆς διατομῆς, μὲ μικρὰ βαθύσματα περὶ τὴν βάσιν γενόμενα δι' ἐμπιέσεως τοῦ δακτύλου, τὰ δὲ μεγαλύτερου μὲ καθέτους πεπλατυσμένας· τούτων μία φέρει ὀφιοειδῶς κατερχομένην ἐντομὴν καὶ πολλὰ ἐπιμήκη βαθύσματα ἀκτινοειδῶς περὶ τὴν βάσιν διατεταγμένα.

Β) Ὅστρακα ἀγγείων χαρακτηριστικὰ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἦτοι : α) Τεμάχια ἐκ κρατήρων, μάλιστα ἐκ τῆς ζώνης τοῦ χείλους, μὲ εὐρὸν κοῖλον κυλινδρικὸν περιχέλωμα καὶ διακόσμησιν ὁμοκέντρων κύκλων· ἐν τεμάχιον μὲ ὁμοκέντρος κύκλους περιβάλλοντας τὸ γνωστὸν θέμα τῆς «ψυχῆς»¹², ἕτερον μὲ πληρωτικὰ τόξα μεταξὺ καθέτου καὶ καμπύλης¹³. Ὅστρακά τινα μὲ περιθεούσας λεπτὰς ταινίας περὶ τὸ χεῖλος ἢ τὴν πλαστικὴν ταινίαν τοῦ λαιμοῦ· ἐν τεμάχιον ἐκ τῆς καθέτου λαβῆς κρατήρος. β) Ὅστρακα ἐκ μικροτέρων ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τμήμα κρατηρίσκου, τεμάχια στρεπτῶν λαβῶν, τοξοειδῆς λαβῆ σκαφοειδοῦς ἀγγείου, πολλὰ τεμάχια ἐκ βαθέος, μᾶλλον κωνικοῦ σχήματος, σκεύους, τοῦ ὁποίου τὸ χεῖλος μορφοῦται μὲ αὐλακα καὶ ἐπίπεδον χεῖλος, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ κρατήρος· ἐν ὄστρακον φέρει διακόσμησιν τεθλασιμένην μεταξὺ λεπτῶν ταινιῶν. γ) Ὅστρακα ἐξ ἀγγείων μᾶλλον σκοτεινοῦ καὶ ἀκαθάρτου πηλοῦ ἀνήκοντα εἰς ἀγγεῖα σφαιρικοῦ πως σχήματος μὲ εὐρὸν στόμιον, τῶν ὁποίων τὸ χεῖλος εἶναι ἐπίπεδον· φέρουν ἅπαντα διακόσμησιν ἐκ λεπτῶν παραλλήλων περιθεουσῶν γραμμῶν, αἵτινες ἀπεδόθησαν χαρακτῶς¹⁴. ἐν τῶν ὄστράκων εἶναι προφανῶς ἐκ πώματος ἐνὸς τοιούτου ἀγγείου.

Γ) Ὅστρακα ἀγγείων χαρακτηριστικὰ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἦτοι : α) Τεμάχια ἐκ καλπῶν τοῦ γνωστοῦ γεωμετρικοῦ σχήματος μὲ τὰς δύο τοξοειδεῖς καὶ τὰς δύο καθέτους λαβὰς· φέρουν κατὰ τὸ πλεῖστον διακόσμησιν δεσμῶν παραλλήλων περιθεουσῶν λεπτῶν ταινιῶν μεταξὺ

¹²) Βλ. Payne, Early Greek Vases from Cnossos, BSA XXIX (1927-8), εἰκ. 32 (21, 25), Hartley, Early Greek Vases from Crete, BSA XXX (1930-1) πίν. XIV, 9. Πρὸβλ. κρατήρα Μαρμαριανῆς, αὐτ. πίν. IX, 138, κύαθον, πίν. VII, 122, πρόχουν, πίν. V, 66.

¹³) Πρὸβλ. ἀνάλογον μὲ εὐθείας ἀντὶ τόξων ἐκ Κνωσοῦ, Payne, αὐτ. σ. 270, εἰκ. 32, 25.

¹⁴) Ἀναλόγου τεχνικῆς πρωτογεωμετρικὸν ἀγγεῖον βλ. παρὰ Hartley, αὐτ. σ. 70, εἰκ. 15.

πλατυτέρων ζωνῶν· περιεσώθησαν δύο τοξοειδεῖς λαβαὶ καὶ τεμάχιον ἐκ τοῦ πυθμένους μὲ προέχοντα κύκλω δακτύλιον. β) Κόμβοι κωνικῶν καλυμμάτων καλπῶν, μὲ μικρὸν βάθυσμα καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον κωνικῶς μορφούμενοι. γ) Τεμάχια ἐκ πρόχων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἔν τμημα κυλινδρικοῦ λαιμοῦ καὶ τινες κάθετοι λαβαί, ὧν μία πλατεῖα. δ) Πολλὰ τεμάχια ἐκ σκύφων καὶ κυάθων, τὸ πλεῖστον μελαμβραφῶν καὶ ἐνίοτε φερόντων λεπτὰς ταινίας περὶ τὸ χεῖλος· ἔν μεγαλύτερον τεμάχιον διασώζει τμημα τῆς τοξοειδοῦς λαβῆς καὶ διακόσμησιν τριπλῆς τεθλασμένης εἰς τὴν κάτω τοῦ λαιμοῦ ζώνην· πολλὰ τεμάχια τῶν τοξοειδῶν λαβῶν. ε) Ἴκανὸς ἀριθμὸς πυθμένων μικρῶν ἀγγείων, κατὰ τὸ πλεῖστον, φαίνεται, πρόχων μὲ προέχοντα κύκλω δακτύλιον καὶ βάθυσμα κάτωθεν.

Δ) Δύο ἐφθαρμένοι λίθινοι τριπτῆρες, ὁ εἷς μᾶλλον κυβικοῦ, ὁ δὲ ἕτερος μᾶλλον κυλινδρικοῦ σχήματος.

Ε) Πολλὰ τεμάχια ὀστῶν, κυρίως ζώων, τὸ πλεῖστον ἄκαυτα· μεταξὺ τούτων ὀδόντες καὶ τμημα σιαγῶνος, πιθανῶς προβάτου.

Ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω περιγραφέντων ὀστράκων, προερχομένων, ὡς ἐλέχθη, ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως συνοικισμοῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθοῦν γενικώτερα συμπεράσματα διὰ τὴν χρονολόγησιν τούτου καὶ πρὸ τῆς συστηματικῆς του ἀνασκαφῆς. Βεβαίως δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ συμπτωματικὴ ἢ παντελῆς ἀπουσία ὀστράκων τοῦ ὑπομινωικοῦ τύπου, περὶ τοῦ ὁποίου πολλὰ μᾶς ἐδίδαξεν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ συνοικισμοῦ Καρφί. Ἐπίσης δεόν νὰ σημειωθῆ ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀπουσία ὀστράκων ἀντιπροσωπευτικῶν τῆς ἀποκαλουμένης ἀνατολιζούσης φάσεως. Ἡ κεραμικὴ εἶναι καθαρῶς πρωτογεωμετρικὴ καὶ γεωμετρικὴ τῆς παλαιότερας φάσεως· οὕτω δύναται νὰ θεωρηθῆ πλέον ὡς βεβαία ἡ χρονολόγησις τῆς εὐμεγέθους κεφαλῆς εἰδώλου ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν καὶ τὰ ἀνολόγου τύπου εἰδῶλα ἐκ Πρινια¹⁵. Ὅτι ὅμως δὲν ἐμφανίζονται λείψανα χαρακτηριστικὰ τῆς ὑπομινωικῆς φάσεως δὲν σημαίνει ἐντελῶς διάφορον χρονολογίαν, διότι, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Pen-
dlebury, καθ' ὃν χρόνον εἰς ὄρισμένην περιοχὴν εἶχε πλήρως ἐπικρατήσῃ ὁ πρωτογεωμετρικὸς πολιτισμὸς εἷς τινα δυσπρόσιτα σημεῖα ὁ ἐπιχώριος πληθυσμὸς εὗρισκετο εἰς μίαν φάσιν χαρακτηριζομένην ὡς ὑπομινωικὴν¹⁶. Οὕτω ἔναντι ἀλλήλων ἀντιμέτωποι αἱ δύο ἀκροπόλεις

¹⁵ Ὁ πρῶτος δημοσιεύσας τὴν κεφαλὴν Doro Levi (βλ. σημ. 6) ἐκφράζει ἀμφιβολίαν διὰ τὴν χρονολογίαν της.

¹⁶ Pendlebury, αὐτ. σ. 134. Πρὸβλ. τοῦ αὐτοῦ, Archaeology of Crete, σ. 308 κ. ἐξ. Αἱ χρονολογίαι τοῦ Pendlebury εἶναι ὑψηλότεραι τῶν τοῦ Levi· βλ. πίνακα χρονολογικόν τοῦ τελευταίου, αὐτ. σ. 694.

τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ καὶ τοῦ Καρφιοῦ χαρακτηρίζουν ἄριστα τὴν κατάστασιν κατὰ τοὺς μεταβατικoὺς ἐκείνους χρόνους: τὸ νέηλυ δωρικὸν πρωτογεωμετρικὸν στοιχεῖον ἀπειλεῖ καὶ οἰονεὶ πολιορκεῖ τὸ εἰς δυσπροσίτους κορυφὰς καταφυγὸν καὶ εἰς ληστρικὸν βίον περιοχθὲν μινωικόν, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται εἰς ἐσχάτην ἑξαθλίωσιν πολιτισμοῦ. Οὔτε εἶναι ὀρθὸν νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ παντελής ἀπουσία τῶν ἀνατολιζόντων στοιχείων ὡς ἀποδεικνύουσα διαφόρους χρόνους. Θὰ ἦτο ἐνδεχόμενον εἰς σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα εἶχε συναναμιγῆ τὸ ἐπιχώριον στοιχεῖον ἢ ἐπιβίωσις μινωικῶν στοιχείων καὶ ἡ δεκτικότης ἀνατολικῶν νὰ ἐνεφάνιζε πρῶτον ἀνατολίζουσαν φάσιν χρονικῶς συμπίπτουσαν μὲ τὴν αὐστηρῶς γεωμετρικὴν τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ. Ὅμως ἡ χρονικὴ ἔκτασις τοῦ συνοικισμοῦ βεβαίως δὲν ἦτο μεγάλη, καὶ δὲν ὑπερέβαινεν ἴσως τὰς δύο ἑκατονταετηρίδας, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 10ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 8ου π. Χ. αἰῶνος. Τοῦτο θὰ ἠδύνατο πάντως νὰ ἐπιβεβαιωθῇ μόνον κατόπιν τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ συνοικισμοῦ, ἥτις θὰ ἔδει ὀπωσδήποτε νὰ ἐπιχειρηθῇ.

Ἐκ τῶν κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ἀγρῶν τῆς Κορυφῆς περισυλλεγένητα ὄστρακα οὐδεμία καθοδήγησις παρείχετο διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ, ἐκ τοῦ ὁποῖου προῆλθον τὰ πῆλινα εἰδῶλια. Ἡ ἀπουσία μάλιστα μινωικῶν ὀστράκων, κατὰ κανόνα ἀφθονούντων εἰς περιοχὰς ἱερῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἐξένιζεν ὄχι ὀλίγον. Λόγω τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τοῦ χώρου τοῦ συνοικισμοῦ καὶ τῆς μεγίστης πληθῦος τῶν σωρῶν λίθων ἢ θέσις τοῦ ἱεροῦ θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ ἄνευ τῆς ὑποδείξεως τοῦ χώρου ἔνθα περισυνελέγησαν τὰ εἰδῶλα. Ἐπειδὴ ἀπουσίαζεν ὁ εὐρὼν καὶ προσκομίσεως, ἡ ὑπόδειξις κατέστη δυνατὴ μόνον κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῆς ἀνασκαφῆς. Ὁ χώρος εὐρίσκετο εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ οἰκῆματα τὰ ἀνασκαφέντα κατὰ τὴν βορείαν παρυφὴν τῆς Κορυφῆς. Ἐκεῖ ὁ βράχος ἦτο σχεδὸν γυμνὸς καὶ μόνον αἱ σχισμαὶ του ἐπληροῦντο διὰ χῶματος· ἐπειδὴ τὸ μεγαλύτερον μέρος τούτου ἐκαλύπτετο ὑπὸ μεγάλων σωρῶν λίθων, ἐχρειάσθη νὰ μετατοπισθοῦν οὗτοι διὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐπιμελὴς ἀνασκαφή. Ὁ βράχος ἐσχηματίζετο κατ' ἀκανόνιστα στρώματα, ἐπικλινῶς διατεταγμένα, ἀφήνοντα ἄλλοτε μεγαλύτερα ἄλλοτε μικρότερα χάσματα μεταξύ των· ὑπῆρχον ὅμως καὶ ἀκανόνιστοι ρωγμαί, αἵτινες διέσχιζον τὸν βράχον, προελθοῦσαι ἐκ διαβρώσεως. Οὐδὲν εὐρημα ἐγένετο ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου ἀκριβῶς σημείου τοῦ βράχου· τὰ πῆλινα τεμάχια ἤρχιζον ὀλίγα μέτρα χαμηλότερον. Τὸ ὀλίγον χῶμα τὸ ὁποῖον ἐπλήρωσε τὰς εὐρείας κοιλάδας, τὰς ἐκ τῶν καμπυλοτήτων δηλαδὴ τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου, περιεῖχε πολὺ περι-

ωρισμένον ἀριθμὸν τμημάτων εἰδωλίων καὶ ζωδίων, μάλιστα εὐμεγέθων. Ἀντιθέτως τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἀνευρεθέντων τεμαχίων ἔκειτο ἐντὸς τῶν χασμάτων καὶ ρωγμῶν, εἴτε τῶν ὀριζοντίων εἴτε τῶν κατακορύφων, ἐντὸς στρώματος τέφρας, περιεχούσης καὶ ὀλίγα τεθραυσμένα καὶ κεκαυμένα ὄστᾶ. Ἦτο προφανές ὅτι ἡ ἀπόθεσις ἐγένετο ἐπίτηδες ἐντὸς τῶν κοιλωμάτων, ἀφοῦ μάλιστα ἡ πυκνότης τῶν τεμαχίων καὶ ἐνίοτε ὁ συστιβασμὸς τούτων θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ προῆλθεν διὰ τυχαίας διεισδύσεως ἐκ στρώματος τέφρας, ἥτις ἀρχικῶς ἐκάλυπτεν ἴσως τὸν βράχον. Οὐδὲν λείψανον κτηρίου ἀνεκαλύφθη κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ γυμνοῦ βράχου· ἂν ὑπῆρχεν ἀσφαλῶς διελύθη πλήρως· θεωρῶ ὁμως πιθανώτερον ἢ ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξε τοιοῦτον ἢ ὅτι ἦτο ἐλαφρὸν ξύλινον κατασκευάσμα ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα συχνὰ παρίστανται εἰς τὰς ἀπεικονίσεις παραστάσεων λατρευτικῶν¹⁷. Ὅπως δὲ ποτε ἐπρόκειτο μᾶλλον περὶ ἀποθέτου ἀναθημάτων, ἀνατιθεμένων κατὰ τρόπον ἀνάλογον μὲ τὴν ἐντὸς τῶν σχισμῶν τῶν σταλακτιτῶν ἀπόθεσιν, κυρίως κατὰ τὴν νεοανακτορικὴν περίοδον, χαλκῶν εἰδωλίων ἢ μικρῶν διπλῶν πελέκων καὶ ξιφιδίων¹⁸. Δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς γεγονός ὅτι τὰ εἰδώλια καὶ τὰ ζώδια, ἄνευ διακρίσεως ἢ τάξεως, ὀλόκληρα ἢ τεμαχισμένα, ἐτοποθετήθησαν ἢ μᾶλλον εἰσεβιάσθησαν ἐντὸς τῶν σχισμῶν μὲ τὴν τέφραν μὲ τὴν ὁποῖαν περισυνελέγησαν· ἠλέγχθη ὅτι πολλὰ τούτων εἶχον ἀρχῆθεν τοποθετηθῆ τεθραυσμένα καὶ ὅτι μέρη τούτων εὐρίσκοντο εἰς ἄλλας ἀφισταμένας κοιλότητας. Πολλὰ τῶν μεγαλύτερων ζωδίων ἀπετέθησαν εἰς εὐρυτέρας κοιλότητας ἢ εὐρίσκοντο εἰς τὸ ὀλίγον γῶμα τῆς ἐπιφανείας. Φαίνεται λοιπὸν πιθανὸν ὅτι τὸ ἀποτεθὲν ὕλικὸν προῆλθεν ἐκ προηγηθείσης τελετουργίας, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐρρίφθησαν εἰς τὴν πυρὰν καὶ ἐθρυμματίσθησαν τὰ πῆλινα εἰδώλια καὶ ζώδια. Εἶτα ἡ τέφρα περισυνελέγη καὶ ἐσκορπίσθη ἐπὶ τοῦ βράχου τῆς κορυφῆς, ἐπληρώθησαν δὲ ἐπίτηδες αἱ ρωγμαὶ καὶ κοιλότητες αὐτοῦ διὰ τοῦ πυρκαύστου ὕλικου. Ὅμως τὰ ἴχνη τῆς πυρᾶς δὲν εἶναι φανερὰ ἐπὶ τῶν εἰδωλίων, καὶ ἴσως τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ταῦτα δὲν ἐρρίπτοντο εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐντὸς μεγάλης πυρᾶς, ὡς τοῦτο συνέβαινε εἰς τὴν πυρὰν τοῦ Ἱερακλέους ἐπὶ τῆς Οἴτης¹⁹. Τὸ τελευταῖον ὁμως ἔθιμον, ἐμφανίζον στενὴν ἀναλογίαν, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἀποτελῆ ἐπιβίωσιν παμπα-

¹⁷) Βλέπε ἀφοθνα παραδείγματα ἐν G. Karo, Bilderatlas zur Religionsgeschichte. Religion d. ägäischen Kreises, Leipzig-Erlangen 1925, ἀρ. 64-66, 73-74.

¹⁸) Τὸ μᾶλλον χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι τὸ τοῦ σπηλαίου τοῦ Ψυχροῦ, εἰς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου· βλ. BSA VI (1899-1900) σ. 91, δημοσίευσιν τοῦ Hogarth.

¹⁹) Περὶ τούτου βλ. κατωτέρω.

λαίου προελληνικοῦ ἐθίμου, τοῦ ὁποίου συναντῶμεν, ἐνταῦθα καὶ εἰς τὰ συγγενῆ, ὡς περαιτέρω θὰ ἴδωμεν, ἄλλο κρητικὰ Ἱερά Κορυφῆς, τὴν πρώτην ἐμφάνισιν.

Τὰ ἀνευρεθέντα εἶναι πάντα ἀναθήματα μικρὰ εἰδώλια ἐκ πηλοῦ καὶ οὐδὲν πλέον. Οὔτε κεραμεικὴ οὔτε καὶ τὸ ἐλάχιστον ἔστω χαλκοῦν ἀντικείμενον ἀνευρέθη. Τὸ τελευταῖον ἀναμφιβόλως δὲν εἶναι συμπτωματικόν, ἀφοῦ παρετηρήθη εἰς ἅπαντα τὰ παρομοίας φύσεως Ἱερά, καὶ ὀφείλεται, ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη²⁰, εἰς τὴν φύσιν τῆς ἀπονεμομένης λατρείας καὶ εἰς τὸν χαρακτῆρα τῆς λατρευομένης θεότητος. Ἡ ποσότης τῶν ἀναθημάτων δὲν εἶναι τόσον μεγάλη ὅσον ἡ τῶν ἐκ Πετσοφᾶ προερχομένων· ἀλλὰ τοῦτο ἴσως ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ὁ βράχος ἦτο ἐνταῦθα περισσότερον ἐκτεθειμένος καὶ τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς παρέσυρον πολλὰ τῶν ἀνατεθέντων· ἐπὶ πλέον ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἦτο ἐξαντλητικὴ λόγῳ τῆς ἐλλείψεως τῶν μέσων καὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς μετακινήσεως μεγάλων σωρῶν λίθων (τροχάλων), οἵτινες κατεῖχον ἱκανὸν χῶρον τοῦ βράχου τῆς κορυφῆς. Ὁ γενικὸς χαρακτῆρ τοῦ εὐρήματος εἶναι ὄχι οὐσιαστικῶς διάφορος τοῦ ἐν Πετσοφᾶ γενομένου· ἐμφανίζεται παρὰ ταῦτα ποιά τις ποιοτικὴ διαφορά, τῶν περισσοτέρων τῶν ἡμετέρων ἀναθημάτων παρεχόντων πτωχότεραν πως ἐμφάνισιν· εἰς τοῦτο συντείνει καὶ ἡ κατὰ μέγα μέρος ἐξαφάνισις τοῦ ἐπιχρίσματος καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ χρωμάτων τῶν εἰδωλίων, ἥτις, ὀφείλεται τόσον εἰς τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ ὅσον καὶ εἰς τὴν σχεδὸν ἐπιφανειακὴν τῶν ἀναθημάτων θέσιν. Τὰ αὐτὰ εἶδη ἀντιπροσωπεύονται ἐνταῦθα. Δέον ὅμως νὰ σημειωθῆ ἡ σπάνις τῶν ἀναθηματικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα ἀντιθέτως εἶναι τόσον πυκνὰ ἐν Πετσοφᾶ.

Ὁ πηλὸς εἶναι ὁ αὐτὸς δι' ὅλα τὰ ἀναθήματα: εἶναι ὁ φαιδὸς ὑπ ἐρυθροῦ πηλὸς ὁ ὁποῖος εἶναι συνήθης εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος· διαφορὰ ὑπάρχει μόνον εἰς τὴν καθαρότητά του· τὰ μικρὰ εἰδῶλα εἶναι ἐκ μᾶλλον καθαροῦ πηλοῦ, ἐνίοτε μάλιστα, ὡς φαίνεται, ἐπιμελῶς πρὸς τοῦτο προπαρασκευασθέντος, ἐνῶ ἀντιθέτως τὰ μεγάλα ζώδια εἶναι ἐκ μᾶλλον ἀκαθάρτου πηλοῦ μὲ ἀφθονα μόρια φυλλιδίων μαρμαρυγίου (μίκας). Εἶναι βέβαιον ὅτι πάντα τὰ εἰδώλια καὶ τὰ ζώδια ἔφερον πάλαι ἐπιχρίσμα, τοῦ ὁποίου ἱκανὰ ἴχνη διασφύζονται. Ἰδιαιτέρως καλῶς διασφύζεται τὸ μέλαν ἐπιχρίσμα τὸ ὁποῖον καλύπτει ἕξ ὀλοκλήρου τινὰ τῶν εἰδωλίων.

²⁰) Βλ. Μ. Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, Lund 1950, σ. 66 καὶ 73.

Τὰ ἀναθήματα δύνανται νὰ καταταγοῦν εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας κατηγορίας:

Α) Εἰδώλια λατρευτῶν.

Ταῦτα εἶναι ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, περίπου εἰς ἴσον ἀριθμὸν, ὥστε δὲν ἐξάγεται ὅτι ἡ λατρεία ἀπενεμήθη κυρίως ὑπὸ τοῦ ἑνὸς γένους. Ὅτι πρόκειται περὶ λατρευτῶν ἀποδεικνύει ἡ στάσις τῶν μορφῶν, μάλιστα δὲ ἡ κίνησις τῶν χειρῶν. Οὐδὲν εἰδώλιον ὑπάρχει διὰ τὸ ὅποιον ὑφίστανται ἰδιαίτεροι λόγοι νὰ πιστευθῇ ὅτι ἦτο εἰδῶλον θεότητος· ἄλλως καὶ τὸ μικρὸν μέγεθος αὐτῶν — τὸ μεγαλύτερον θὰ ἦτο μετὰ τῆς κεφαλῆς 0,17 μ.— μᾶλλον ἀντίκειται εἰς μίαν τοιαύτην παραδοχὴν.

1) Εἰδώλια ἀνδρῶν. α) Ὀρθίω ν. Οὐδὲν τούτων ἀνευρέθη ἀκέραιον· εἰς ἕξ μόνον διεσώθη ὁ κορμὸς μετὰ τῆς κεφαλῆς, δύο δὲ μόνον, μικροτάτων καὶ μὴ ἀπεικονισθέντων, διεσώθησαν ἕξ ὀλοκλήρου αἱ χεῖρες (εἰς τὸ μικρότερον ἀπλῶς δι' αὐλακώσεων ἀποδοθεῖσαι). Τῶν πλείστων διεσώθη ἡ κεφαλὴ μόνον ἢ ὁ κορμὸς μέχρι τῶν μηρῶν ἢ ἄλλα τινὰ ἀπεσπασμένα μέλη. Οὐδενὸς ἐσώθη ἡ βᾶσις. Τὰ συμπληρωθέντα (πίν. Ε1, 3-6, 7) συνεπληρώθησαν βάσει ἀναλόγων ἐκ Πετσοφᾶ. Ὅμως ἡ κρατοῦσα ὁμοιοτυπία βοηθεῖ εἰς τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τοῦ τύπου. Τὰ πλείστα ἐκαλύπτοντο διὰ μέλανος ἐπιχρίσματος (τὸ ὅποιον διεσώθη καλῶς εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ εἰς ἕτερον μὴ ἀπεικονισθέν)· ἐβεβαιώθη ὅτι δύο ἔφερον ἐρυθρὸν ἐπιχρῖσμα, τὸ ὅποιον ἴσως νὰ ἔφερον καὶ ἄλλα, ὧν ἡ ἐπιφάνεια ἀπετρίβη. Οἱ λάτρεις παρεστάθησαν εὐθυτενῶς ἰστάμενοι, μὲ τοὺς πόδας ἠνωμένους ἢ ὀλίγον διυσταμένους, ὅποτε ὁ εἶς φαίνεται ἑλαφρῶς προβάλλων. Αἱ χεῖρες ἀμφοτέραι φέρονται πρὸ τοῦ στήθους εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος, χωρὶς νὰ ἐφάπτωνται ἀλλήλων· οἱ ἀγκῶνες κλίνουν πρὸς τὰ ὀπίσω. Καίτοι κατὰ τὸ πλείστον οἱ πῆχεις ἀπεκρούσθησαν, ἡ θέσις τῶν καθίσταται βεβαία ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ στήθους ἰχνῶν. Ἡ κεφαλὴ βλέπει πρὸς τὰ ἐπάνω, μὲ τὸν πώγωνα προεξέχοντα. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἀπεδόθησαν ἀδρομερῶς, κυρίως δι' ἐμπιέσεως τῶν δακτύλων τοῦ πηλοπλάστου· οὕτω ἐδηλώθη ἡ ρις καὶ τὰ προέχοντα ὧτα· οἱ ὀφθαλμοὶ σπανίως διαγράφονται εἰς τὰ οὕτω προκύπτοντα κοιλώματα· ἀπεδόθησαν, φαίνεται, γραπτῶς. Ἡ κορυφὴ τῆς κεφαλῆς θολοῦται σπανίως· συνηθέστερον ἀπεδόθη ὀξυνομένη δι' ἐμπιέσεως καὶ τοῦτο σχετίζεται, χωρὶς ἀμφιβολίαν, μὲ τὸ εἶδος τῆς φερομένης κομμώσεως, διότι εἰς μίαν μικρὰν, πλέον ἐπιμεμελημένην κεφαλὴν, μὴ ἀπεικονιζομένην ἑνταῦθα, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀπεδόθησαν συμμέτρως καὶ ἰκανοποιητικῶς — οἱ ὀφθαλμοὶ διὰ μικρῶν σφαιριδίων καὶ τὸ στόμα διὰ χαράξεως — ἐπὶ τοῦ θόλου τοῦ κρανίου ἀπεδόθη

προέχουσα κατά τὸ μέσον ἐπιμήκης ἔξοχή, ἣτις ἀσφαλῶς ἀποδίδει τὴν κόμην. Μία μικρὰ κεφαλὴ ἐμφανίζει ταύτην ἐξέχουσαν ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Τρεῖς μόνον κεφαλαὶ ἐπιπεδοῦνται ἄνω, σχηματιζομένου ἑλαιοειδοῦς σχεδὸν κοιλώματος, μὲ τέσσαρα μικρὰ ἐξάρματα εἰς τὴν μίαν τῶν περιπτώσεων. Ἐὰν δὲν πρόκειται περὶ κεφαλῶν γυναικείων εἰδωλίων, θὰ ἐδηλώθη διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀνδρικὸν κάλυμμα κεφαλῆς. Τὸ περιζῶμα ἀπεδόθη μόνον ὡς πρὸς τὸν αἰδοιοθύλακον, ὅστις παρεστάθη διὰ κατερχομένου μεταξὺ τῶν σκελῶν ἐξάρματος· πιθανῶς τὸ λοιπὸν περιζῶμα παρεστάθη διὰ χρώματος ἐπὶ τοῦ καλύπτοντος τὸ εἰδῶλιον ἐπιχρίσματος.

β) Εἰδῶλια ἀνδρῶν καθημένων. Τοιούτων διεσώθη σχετικῶς καλῶς μόνον ἓν, ἑλλιπὲς τὴν κεφαλὴν, τὴν μίαν τῶν χειρῶν καὶ τοὺς ἄκρους πόδας (βλ. πίν. Ε 1 ἀριθ. 7· ὁ σκίμπους ἐφ' οὗ κἀθιγεται εἶναι ἔκμαγειον, κατασκευασθὲν κατὰ τὰ ἀνάλογα τοῦ Πετσοφᾶ). Εἶναι ἐπιμελοῦς κατασκευῆς καὶ ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς. Αἱ χεῖρες φέρονται ἐπίσης πρὸ τοῦ στήθους, ἀλλ' οἱ ἀγκῶνες δὲν κάμπτονται πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὸ περιζῶμα (ζώνη καὶ αἰδοιοθύλακος) ἐδηλώθησαν πλαστικῶς κατὰ τρόπον σαφῆ. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ εἶναι τριγωνικὸν καὶ μορφοῦται πλακοειδῶς. Τὸ συνολικῶς σωζόμενον ὕψος εἶναι 0,07 μ.

2) Εἰδῶλια γυναικῶν. Τούτων δλόκληρα εἶναι μόνον δύο (τὰ τοῦ πίν. Ε 1, 11 καὶ 15) ἀκέφαλα τέσσαρα (τὰ 10, 12, 13 καὶ 14), ἱκανοποιητικῶς δὲ διεσώθησαν ἕτερα δύο· ἀπὸ τὰ λοιπὰ διεσώθησαν ἀπεσπασμένοι κεφαλαί, τμήματα κυρίως ἐκ τοῦ ἰσχυρότερον διαπεπλατυσμένου περικορμίου μὲ τὰς ἐκτεινομένας χεῖρας καὶ τὸ περιτραχήλιον τύπου collar Medicis, μόνον δὲ τριῶν μέρος τοῦ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω κορμοῦ. Αἱ γυναῖκες παρεστάθησαν κατὰ κανόνα ὄρθιαι καὶ ἡ λατρευτικὴ τῶν στάσις εἶναι διάφορος τῆς τῶν ἀνδρῶν· ἐκτείνουν πρὸς τὰ ἔμπροσ ἀμφοτέρων τὰς χεῖρας, πᾶσαι πλὴν δύο (ἀριθ. 1 καὶ 13), αἵτινες τὰς φέρουν πρὸς τὸ ἄνω μέρος τοῦ στήθους, κυρτοῦσαι καὶ σχεδὸν ἐνοῦσαι ταύτας. Ἴσως ἡ διπλῆ αὐτῆ στάσις ἀπονομῆς λατρείας δέον νὰ ἐρμηνευθῆ διὰ δύο διαδοχικῶν κινήσεων, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη ἦτο ἐκτείνουσα, ἡ δὲ δευτέρα συμπύσσουσα. Παρὰ τὸ σχετικῶς χονδροειδὲς τῆς κατασκευῆς ἢ ὅλη ἐμφάνισις τῶν εἶναι κομψή, τοῦτο δὲ ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν περίτεχον περιβολήν, ἣτις ἐμφανίζεται ὡς παραλλαγὴ τοῦ συρμοῦ Πετσοφᾶ²¹. Ἐὰν τὸ ἐπιχρί-

²¹) Ἀνάλυσιν τοῦ συρμοῦ τούτου, οὐχὶ καθ' ὅλα ὄρθην, παρέσχεν ὁ ἀνασκάψας ἐν Πετσοφᾶ John M y r e s, ἐν BSA IX (1902-3) σ. 382 κ. ἔξ. Τὸ διάγραμμα τῆς εἰκ. 4 ἐν σ. 381 δὲν ἐρμηνεύει ὠρισμένας λεπτομερείας τοῦ γυναικείου φορέματος, ἀποδοθεῖσας διὰ χρώματος. Ἐπιβάλλεται νὰ μελετηθῶν

σμα καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ χρώματα διεσώζοντο καλῶς, ἢ ἐμφάνισις τῶν εἰδωλίων θὰ ἦτο χαριεστέρα καὶ ὁ συρμός θὰ ἐφαίνεται μᾶλλον περιτεχνος. Ἀπὸ τὰ ὀλίγα διασωζόμενα ἴχνη τοῦ ἐπιχρίσματος βεβαιούται ὅτι τοῦτο ἦτο ἐνίοτε μέλαν ἢ ἐρυθρόν· ἐπ' αὐτοῦ ὅμως εἶχε τεθῆ λευκὸν χρῶμα διὰ τὰ γυμνά μέρη τοῦ προσώπου, τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ στήθους (ἴσως καὶ τῶν προτεταμένων χειρῶν, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα ὡς εὐθραυστα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπεκρούσθησαν). Τοῦτο διακρίνεται σαφῶς εἰς τινὰς τῶν μεγαλυτέρων κεφαλῶν, αἵτινες ἐκ τούτου διακρίνονται ὡς γυναικεῖαι. Βεβαιούται οὕτω ὅτι τὰ περισσότερα τῶν εἰδωλίων γυναικῶν ἔφερον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χωνοειδῶς διευρυνόμενον πρὸς τὰ ἄνω πῖλον, ἄλλοτε περισσότερον καὶ ἄλλοτε ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένον, σχεδὸν ὅμως πάντοτε περισσότερον πρὸς τὸ πρόσθιον μέρος αὐτοῦ. Οὐδεμία ὅμως τῶν γυναικῶν φέρει τὸν εὐρὺν πρὸς τὰ ἄνω ἀνεπτυσσόμενον πέτασον τῶν εἰδωλίων Πετσοφᾶ²². Ὁ πῖλος ἔχει σχεδὸν πάντοτε κυανοειδῆς μᾶλλον σχῆμα. Ἐκ τοῦ καλύμματος τούτου εἶναι εὐχερῆς ἡ διάκρισις τῶν γυναικείων ἀπεσπασμένων κεφαλῶν. Μόνον μία γυνὴ φέρει διάφορον κάλυμμα (ἀριθ. 15), ἀποδοθὲν διὰ μικρῶν ἀκτινοειδῶς διατεταγμένων καὶ περιστρεφόντων τὴν κεφαλὴν ἔξαρμάτων — ἦσαν ἀρχικῶς τέσσαρα — καὶ ἐνὸς πρὸς τὰ ὀπισθεν ἐξέχοντος καὶ ἀνήκοντος, ὡς φαίνεται, ἐπίσης εἰς τὸν πῖλον. Ἄν εὐρεῖς πέτασοι τοῦ τύπου Πετσοφᾶ δὲν ἦσαν ἐνταῦθα συνήθεις, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι εὐρέως ἀνεπτυγμένα καλύμματα κεφαλῆς δὲν ἔχρησιμοποιήθησαν. Ὡς εὐρὺν ὀρθογώνιον πέτασον, ἐπικλινῶς πρὸς τὰ πρῶσω νεύοντα, ἐρμηνεύω ὀρθογώνιον, ἑλαφρῶς κυρτὸν ὀπισθεν πλακίδιον μὲ στέλεχος κάτω, τὸ ὁποῖον πολὺ πιθανὸν εἶναι τμήμα τῆς κεφαλῆς γυναικός²³. Ἄν ἡ ἐρμηνεῖα εἶναι, ὡς πιστεύω, ὀρθὴ τότε ἡ πε-

συστηματικώτερον οἱ μινωικοὶ συρμοὶ καθ' ὅλας τὰς περιόδους. Τὰ ὑπὸ τοῦ G. Glotz, *La Civilisation Égéeenne*², 1939, σ. 89, ἐκτεθέντα καὶ ἀνεπαρκῆ εἶναι καὶ ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένα.

²²) Ὁ Glotz περιέπεσεν εἰς τὸ λάθος, μὴ ἐπανορθωθὲν ἀτυχῶς εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου του, νὰ ἐκλάβῃ ὡς «*enorme coiffure en forme de corne*» τὸν γυναικεῖον πρὸς τὰ ἄνω διευρυνόμενον πέτασον. Προφανῶς παρεσύρθη ἐκ τῆς πλαγίας ὄψεως, ἣτις καὶ ἀπεδόθη εἰς τὴν εἰκ. 10. Περὶ τοῦ εὐρέως ἐπίπεδου πετάσου ἐκ Μαζᾶ βλ. εὐθὺς κατωτέρω.

²³) Δὲν ἀπεικονίσθη. Τὸ πρόσωπον εἶναι μικρὸν στοιχειῶδες καὶ ἄνευ χαρακτηριστικῶν. Τὴν ὑπόθεσιν ἐνισχύει ὁ τρόπος τῆς ἀποκρούσεως τῆς κεφαλῆς κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ ἡ ἑλαφρῶς καμπύλη ὀπισθία ἐπιφάνεια τοῦ ὀρθογωνίου τμήματος. Ὑψηλόν, μᾶλλον ἐπίπεδον πρὸς τὰ ἔμπρὸς πέτασον φέρει MMI κεφαλὴ γυναικός ἐκ Τυλίσου: J. Hazzidakis, *Tylissos à l' époque minoenne*, Paris 1921, σ. 72, εἰκ. 37 ἀρ. 1 καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Villas Minoennes*, Paris 1934, πίν. XXXI, 2, καὶ μᾶλλον ἐπίπεδον, ἑλλειψοειδῶς τὴν κεφαλὴν πλακισοῦντα τὸ ἐκ Γουρνῶν εἰδῶλιον «*Ἀρχαιολ. Δελτίον*» I (1917) σ. 59.

ριοχή τῆς κεντρικῆς Κρήτης δὲν ὑστέρησε τῆς ἀνατολικῆς εἰς ἐφευρετικότητα συρμοῦ καλυμμάτων. Τὸ περικόρμιον δὲν ἐδηλώθη πανταχοῦ σαφῶς· προφανῶς ὁ λαϊμὸς καὶ μέρος τῶν ὤμων, ὡς καὶ τὸ στήθος μετὰ τῶν μαστῶν, οἷτινες εἰς ἓν εἰδώλιον (ἀριθ. 16) ἐδηλώθησαν δι' ἐξαομάτων, παρεστάθησαν γυμνά· τοῦτο ἀποδεικνύουν τὰ ἕχνη τοῦ λευκοῦ χρώματος κατὰ τὴν περιοχὴν ἐκείνην· ὅτι τοιαῦτα ἕχνη ἠλλείπουν κατὰ τοὺς βραχίονας ἀποδεικνύει ὅτι τὸ περικόρμιον ἦτο χειριδιωτόν. Τὸ κύριον ὅμως χαρακτηριστικὸν τούτου εἶναι ὅτι ἐκτείνεται ὀπισθεν τοῦ αὐχένος εἰς ὑψούμενον καὶ τριγωνικῶς ὀξυγόμενον περιτραχήλιον τοῦ γνωστοῦ τύπου *collar Medicis*, ὅστις εἶναι γνωστὸς ὄχι μόνον ἐκ τῶν εἰδωλίων Πετσοφᾶ, ἀλλὰ γενικώτερον ἐκ τῶν ΜΜΙ γυναικείων εἰδωλίων καθ' ὁλόκληρον τὴν μινωικὴν περιοχὴν²⁴. Εἰς δύο περιπτώσεις, τῶν εἰδωλίων 14 καὶ 16, τὸ οὕτω εἰς ὄξυ ἐκτεινόμενον μέρος τοῦ περικόρμιου εἶναι κάτωθεν ἐνισχυμένον διὰ ράχεως· τοῦτο καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ γυναικείου φορέματος ἦτο ἐνισχυμένον δι' ὑπερραμένου ὑφάσματος (φόδρας). Εἰς τινὰς ἄλλας περιπτώσεις, ὡς εἰς τὸ εἰδώλιον 10 καὶ εἰς τεμάχια κορμῶν μὴ ἀπεικονισθέντα, τὸ περικόρμιον ἐκτείνεται εἰς περιφερὲς κύκλω περιτραχήλιον, εἰς τὸ ὕψος τῶν προτεινομένων χειρῶν. Ἰδιαζόντως ὅμως ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ εἶδος τῆς «φούστας». Εἰς τὰ μικρότερα καὶ ἀδρότερον ἀποδοθέντα ἐδηλώθη ὡς κωνικὴ μᾶλλον παρὰ κωνοειδής· οὕτω εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 10. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1, καίτοι ἔχει εἰς τὸ σύνολον τὸ αὐτὸ σχῆμα, εἶναι «τραβηγμένη» κατὰ τὰ πλάγια, οὕτως ὥστε ἀποδίδει συνοπτικῶς τὸν ἐπικρατοῦντα, ὡς φαίνεται, ἐνταῦθα συρμὸν τῆς λίαν πλατείας καὶ ἐλαφρῶς κυματιζούσης ἢ πιτυσομένης ἐσθῆτος, ἢ ὅποια πολὺ ἐνθυμίζει τὰ φορέματα χοροῦ τῆς αὐτῆς τῶν Βουρβώνων (βλ. τὰ 13, 14 καὶ 15). Ἡ ἐσθὴς κάτωθεν εἶναι κοίλη, ἀλλ' ἐνίοτε ἀποδίδονται οἱ πόδες, καίτοι μὴ ὄντες φανεροὶ ὅταν τὸ εἰδώλιον ἴσταται, ἐξικνύμενοι ἄλλοτε μέχρι τῆς βάσεως, ὅποτε καταλήγουν εἰς ὑπερτροφικὰ ἢ ἀτροφικὰ πέλματα — οὕτω εἰς τὰ 13 καὶ 14 — ἄλλοτε οἷονεὶ αἰωρούμενοι καὶ ἀτροφικοὶ ἢ ἠκρωτηριασμένοι — ὡς εἰς τὸ 16 καὶ εἰς δύο τεμάχια μὴ ἀπεικονισθέντα. Εἰς τὰ μετὰ ποδῶν εἰδῶλια ἢ κάτω ἐσθῆς προσετέθη, περιτυλιχθέντος τοῦ ὡς φύλλου πη-

Εὐρύτατον δισκοειδῆ πέτασον φέρει μικρὰ κεφαλὴ εἰδώλου ἐκ τοῦ ἀνακτόρου^υ τῆς Κνωσοῦ, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἀδημοσίευτος.

²⁴) Παραδείγματα ὑπάρχουν ἐκ Κνωσοῦ (ἀριθ. εὐρετηρ. Μουσ. Ἡρακλ. 2470 ἐκ Γυνψάδων), Παλαικάστρου (ἐνταῦθα πίν. Ζ I, ἀριθ. 4) ἐκ Τυλίου (αὐτόθι ἀριθ. 5 καὶ 19), ἐκ Γουρνῶν (αὐτόθι μὴ ἀπεικονισθέν), ἐκ Κουμάσας *Xanthudides*, πίν. IV, 135, 128, 129, βλ. καὶ πίν. XXI καὶ 5050 πίν. (XXX).

λοῦ, μετὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ποδῶν· τοῦτο σαφῶς διδάσκουν εἰδώλια ὡς τὸ 16, ὅπου τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς ἐσθῆτος συνεπληρώθη διὰ γύψου, καὶ δύο ἄλλα μὴ ἀπεικονισθέντα τεμάχια, τῶν ὁποίων τὸ ἓν ἀπέβαλε τὴν ἐσθῆτα, τὸ δὲ ἕτερον ἓν μέρος τὴν φέρει. Οὕτω τὰ ἐκ Μαζᾶ τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ γυναικεῖα εἰδώλια πλουτίζουν τὰς γνώσεις μας περὶ τοῦ συρμοῦ τῶν ἀμφιέσεων τῶν γυναικῶν κατὰ τὴν ἀρχομένην παλαιοανακτορικὴν περιόδον.

Ἰδιαζόντως ἀξιόλογον εἶναι ὄρθιον γυναικεῖον εἰδώλιον, τὸ ὑπ' ἀριθ. 12, κατὰ μὲν τὴν στάσιν καὶ τὴν περιβολὴν ὅμοιον πρὸς τὰ ἄλλα, ἐμφανίζον ὅμως τὴν ἰδιορρυθμίαν ὅτι ἴσταιται ὄπισθεν ὀρθογωνίας πλακὸς καὶ στηρίζεται ἐπ' αὐτῆς. Ἡ πλάξ σῶζεται ἐπαρκῶς ὥστε νὰ εἶναι σαφεῖς αἱ διαστάσεις της (0,06×0,052 μ.) καὶ νὰ ἐξακριβοῦνται ὅτι δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἐσθῆτα· ἡ μορφή μάλιστα ἐφάπτεται τῆς πλακὸς ὀλίγον λοξῶς καὶ ἡ ἐσθῆς δὲν ἀπλοῦται ὄπισθεν αὐτῆς συμμετρικῶς. Οὐδεμίαν χρῶσιν διακρίνεται. Δὲν εἶναι εὐχερὲς νὰ ἐρμηνευθῇ διατι τὸ εἰδώλιον παρεστάθη οὕτω· θεωρῶ ὅχι ἀπίθανον ὅτι ὁ τεχνουργήσας αὐτὸ ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ τὸν τόπον τῆς προσευχῆς· εἶναι δηλ. γνωστὸν ὅτι τὸ ἄδυτον τοῦ ἱεροῦ ἐχωρίζετο διὰ διαφραγμάτων ἀπὸ τὸ λοιπὸν δωμάτιον, ὡς π.χ. εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Οἴκου τοῦ Ἀρχιερέως ἐν Κνωσῷ²⁵. Πολὺ πιθανὸν τὰ Ἱερά Κορυφῆς νὰ εἶχον πάσαι ἐλαφρὰ κατασκευάσματα, τεμένη μᾶλλον παρὰ οἰκοδομήματα, ὅπου διαχωριστικὰ θωράκια ἐχώριζον τὸν χώρον τῆς τελετουργίας ἀπὸ τὸν χώρον τῆς προσευχῆς καὶ ἀφιερώσεως.

Β) Ἀναθηματικὰ μέλη.

Ἐνῶ εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Πετσοφᾶ τὰ ἀναθηματικὰ μέλη (πόδες, χεῖρες, κορμοὶ τμήματα, ἡμίτομα ἢ τεταρτημόρια, κεφαλαὶ οὐχὶ ἀπεσπασμένοι, ἀλλ' αὐτοτελῶς πρὸς ἀνάθεσιν κατεσκευασμένοι, αἰδοιακὴ χώρα κ.λ.π.) ἦσαν παμπληθῆ, ἀντιθέτως ἐνταῦθα μόνον ἓν ἀσφαλὲς παρὰδειγμα ἀναλόγου ἀναθέσεως ἔχομεν νὰ προσαγάγωμεν, ἓνα δλόκληρον πόδα φέροντα καὶ τρῆμα ἀναρτήσεως (πίν. Ε 1, ἀριθ. 2)· οὗτος παρεστάθη μετ' ἐπιμελείας, μὲ τὴν ἄρθρωσιν τοῦ γόνατος, τὰ σφυρὰ καὶ τοὺς περιβάλλοντας τένοντας. Ἄλλος ἐπίσης δλόκληρος καὶ ἐπιμήκης ποὺς δὲν φέρει τρῆμα ἐξαρτήσεως, ὥστε νὰ γίνεταί φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ ἀναθηματικοῦ μέλους (πίν. Ε 1, ἀριθ. 9)· πολὺ πιθανὸν ὅμως νὰ ἦτο καὶ οὗτος ἀναθηματικός, διότι μὲ τὴν κάμψιν τὴν ὁποίαν ἔχει θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀνήκῃ εἰς ὄρθιον ἢ κατημένην

²⁵) Evans, P. of M. IV, 206, εἰκ. 157· βλ. σ. 205 εἰκ. 156 a, b τὰ παράλληλα τῶν μεγάρων τῆς Βασιλικῆς Ἐπαύλεως καὶ τοῦ Οἴκου μὲ τὸ Ἱερὸν Βῆμα.

μορφήν. Ἄνευ τρήματος ἄλλως ἀναθηματικοὶ πόδες εὐρέθησαν πολλοὶ ἐν Πετσοφᾷ. Εἰς ἔτι μικρότερος κεκαμμένος πούς, μὴ ἀπεικονισθεὶς, ἴσως ἀνήκει εἰς γυναικεῖον εἰδῶλιον, ὧν ἐκ τῶν ὑπὸ τὴν ἐσθῆτα ἀτροφικῶν μελῶν. Ἡ σπάνις τῶν ἀναθηματικῶν μελῶν ²⁶ δυσκόλως θὰ ἡδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς συμπτωματικὴ. Ἴσως ἡ ἐνταῦθα λατρευομένη θεότης νὰ μ' ἔθεωρεῖτο ὅτι εἶχεν ἀναλόγους θεραπευτικὰς ιδιότητας μὲ τὴν ἐν Πετσοφᾷ λατρευομένην ²⁷.

Γ) Ζώδια.

Ὅπως εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Πετσοφᾶ οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἄφθονα ἦσαν τὰ μικρότερα ἢ μεγαλύτερα ὁμοιώματα τετραπόδων ζώων, ἀνατεθέντα ὁμοῦ μετὰ τῶν εἰδωλίων (πίν. Ε 2 ἀριθ. 1-17). Καίτοι ποικίλα εἶναι τὰ μεγέθη τούτων, διαστελλονται ὡς πρὸς αὐτὰ σαφῶς τρεῖς κατηγορίαι: τῶν μικροτέρων, τῶν μέσου μεγέθους καὶ τῶν εὐμεγέθων. Ὅτι αἱ τρεῖς αὗται κατηγορίαι δὲν διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν βεβαιοῦται οὐχὶ μόνον ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀνευρέθησαν ὁμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι καὶ ὁ πηλὸς καὶ ὁ τύπος εἶναι ὁ αὐτός. Ὁ πηλὸς εἰς τὰ μεγάλα εἶναι μᾶλλον ἀκάθαρος, μὲ περισσώτερα μόρια μαρμαρυγίου (μίκας) ἐντὸς αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι φαινόμενον γενικῶς παρατηρούμενον εἰς τὴν καθόλου μινωικὴν πηλοπλαστικὴν καὶ ὀφειλόμενον εἰς καθαρῶς τεχνικοὺς λόγους· τὰ μικρότερα διὰ νὰ πλασθοῦν ἱκανοποιητικῶς ἔδει νὰ εἶναι ἐκ καθαροτέρου πηλοῦ. Τῶν μικροτέρων αἱ διαστάσεις κυμαίνονται ἀπὸ 0,025 — μέγεθος ὄντως μικροσκοπικὸν — μέχρι 0,05, τῶν μέσων ἀπὸ 0,06 μέχρι 0,11, διατελλομένων ἀπὸ τῶν πρώτων καὶ διὰ τὴν μᾶλλον σιβαρὰν κατασκευὴν, τῶν δὲ εὐμεγέθων τὸ μέγεθος εἶναι περὶ τὰ 0,15 μ. Πάντα εἶναι τὴν κατασκευὴν συμπαγῆ. Πολὺ διάφορος τὸ μέγεθος καὶ κοῖλος ἔσωθεν εἶναι μέγας ταῦρος, τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη τμῆμα τῆς κεφαλῆς (πίν. Ε 2, ἀριθ. 18), περὶ τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ κατωτέρω λόγος. Θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ ἐξακριβωθῆ μετ' ἀσφαλείας τὸ εἶδος τοῦ παριστανωμένου ζώου, ἐξαιρέ-

²⁶) Προσοχὴ ἐφιστᾶται περὶ τὸν χαρακτηρισμὸν ἀπεσπασμένων μελῶν, αἵτινα εἶναι δυνατόν νὸ ἀπεκρούσθησαν ἀπὸ δλόκληρα εἰδῶλια ἢ ζώδια· οὕτω ἐξελήφθη καὶ ὑφ' ἡμῶν ζεῦγος ἄκρων ποδῶν, παχέων καὶ ἐκ τούτου νομισθέντων ἐξοιδημένων, ὡς ἀνατεθὲν διὰ περιπτώσιν ἐλεφαντιάσεως (βλ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α' (1947) σ. 639), ἐνῶ πρόκειται περὶ ποδῶν ἀποκρουσθέντων ἐξ εἰδῶλου ταύρου.

²⁷) Τοῦτο δὲν σημαίνει βεβαίως ὅτι ἡ θεότης ἦτο διάφορος· πρβλ. Παναγίας ἢ ἁγίου, τῶν ὁποίων διάφοραἱ ιδιότητες ἀποδίδονται εἰς διάφορα μέρη. Μεμονωμένα παραδείγματα ἀναθέσεως ἀναθηματικῶν μελῶν εἰς καταφκημένους μινωικοὺς χώρους δὲν εἶναι ἄγνωστα· πρβλ. ἐκ Τυλίσου Hazzidakis, Tyllissos à l' époque Minoenne, σ. 72, εἰκ. 37 ἀριθ. 14, ἀναθηματικὸν πόδα μὲ τρήμα ἐξαρθήσεως. Εὐμεγέθεις ἀναθηματικοὺς πόδας ἔχομεν ἐκ Μαλίων.

σει εἰς τὰ εὐμεγέθη, ὅπου ἀπεδόθησαν κυρίως βόες ἢ ταῦροι (βλ. πίν. E, ἀρ. 1, 4, 7) εὐχερῶς διακρινόμενοι ἀπὸ τὰ ἰσχυρὰ κέρατα ἄνω τῶν ὠτων, τὸν σχεδὸν ἐπιπεδούμενον μυκτῆρα, τὸ κυλινδρικὸν μετὰ ράχεως σῶμα καὶ τὴν κρεμωμένην εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τὸ σῶμα οὐράν, τῆς ὁποίας τὸ μεγαλύτερον τμήμα κατὰ κανόνα σχεδὸν ἀπεκρούσθη. Καίτοι δὲν διαστέλλονται σαφῶς κέρατα καὶ ὄτα εἰς τὰ μέσου μεγέθους, ἢ ἀποδίδονται μόνον κέρατα εἰς τὰ μικρότερα, ἢ ὅλη ἀνάλογος στάσις καὶ μορφή ἐνδεικνύει ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν μικρὰ ὁμοιώματα βοῶν. Ἐν μικρὸν — μὴ ἀπεικονιζόμενον ἐνταῦθα — ἀπεσπασμένον οὖς, καλῶς ἀποδοθὲν πλαστικῶς, προέρχεται ἐξ εὐμεγέθους εἰδωλίου βοῦς ἢ ταύρου. Εἰς τὰ μεγάλα εἰδώλια καὶ εἰς ἓν τῶν μικρῶν (τὰ 1, 4, 7 καὶ 16) οἱ ὀφθαλμοὶ ἀπεδόθησαν πλαστικῶς διὰ μικρῶν δισκαρίων πηλοῦ. Μέλαν ἐπίχρισμα, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἰχνῶν, ἐκάλυπτε τὰ σώματα τῶν ζώων. Ἐνὸς μόνον μέσου μεγέθους — μὴ ἀπεικονισθέντος — τὸ σῶμα ἔχει πλασθῆ ἐπιμελέστερον, διαφαινομένων τῶν ἀρθρώσεων καὶ τῆς σπονδυλικῆς στήλης ὑπὸ τὸ δέγμα. Τῶν μικροσκοπικῶν τὰ περισσότερα φαίνεται ὅτι εἶναι κύνες μᾶλλον ἢ πρόβατα, μὲ τὰ μικρὰ ἠνωρθωμένα τῶν ὄτα καὶ τὴν μόλις ἐξέχουσαν ὀπισθεν οὐράν· εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀνατεθέντων θὰ ἦσαν ὡς οἱ φύλακες τῶν ἀγγελῶν ἢ τῶν ποιμνίων²⁸. Δύο τῶν μικρῶν τούτων ζωδίων, — τὸ ὑπ' ἀριθ. 16 καὶ ἕτερον μὴ ἀπεικονισθὲν ὡς ἔλλιπες — εἶναι ἀνακεκλιμένα ὡς ἀναπαυόμενα. Κυνὸς θὰ ἦτο ἡ κεφαλὴ ζωδίου τὸ ὅποιον, ἂν ἐσώζετο, θὰ ἔδει νὰ καταταχθῆ ἀναλογικῶς μεταξὺ τῶν εὐμεγέθων: εἶναι ἐπιμήκης καὶ καταλήγει εἰς ρύγχος, πρὸς ὃ κατατείνει ἡ ράχις τοῦ κρανίου· οἱ ὀφθαλμοὶ θὰ παρεστάθησαν γραπτῶς ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ ἐπιχρίσματος. Τέλος μικρὰ κεφαλὴ μὲ μακρὸν λαιμόν, ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ στρεφομένη — ὑπ' ἀρ. 11 — θὰ ἀνῆκεν εἰς ἱκτίδα μᾶλλον ἢ δορκάδα, ὡς δύναται τις νὰ συμπεράνη συγκρίνων αὐτὴν πρὸς τὰ ἐκ Πετσοφᾶ ὁμοιώματα ἱκτίδων (αὐτόθι ἀρ. 56). Τμήμα μηροῦ καὶ κνήμης μεγάλου ποδός, μὴ ἀπεικονισθὲν, θὰ ἠδύνατό τις νὰ πιστεύσῃ ὅτι ἀνῆκεν εἰς μέγα εἰδῶλον ἀνδρός, λόγῳ τοῦ προέχοντος γόνατος, ἂν μὴ ἀνάλογα ἐκ Πετσοφᾶ καὶ Παλαικάστρου (δύο μὴ δημοσιευμένα· πρβλ. καὶ τὸ δημοσιευθὲν ἀρ. 82) ἔπειθον, διὰ τῆς κάτω ἀπολήξεώς των εἰς ὄπλην ἢ δίχηλον πέσμα, ὅτι ἀνήκει καὶ τοῦτο εἰς ἓν τῶν λίαν εὐμεγέθων ζωδίων. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον εἶναι

²⁸) Κύνες ἀνευρέθησαν μετὰ τῶν λοιπῶν ζωδίων καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά Κορυφῆς. Λίαν ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν ἀπόδοσιν ὀλοκλήρου ποιμνίου μὲ τὸν ποιμένα του εἶναι ἡ γνωστὴ ἐκ Παλαικάστρου λοιπὰς BSA Supplem. I 1925, πίν. VII.

τὸ τμήμα κεφαλῆς πολὺ μεγάλου ταύρου, (πίν. Ε 2, ἀρ. 18) τοῦ ὁποίου τὸ μήκος θὰ ὑπερέβαινε ἴσως τὸ ἥμισυ μέτρον²⁹. Οὗτος ἔσωτερικῶς ἦτο κοίλος· ἡ κατεύθυνσις τοῦ ἀποκρουσθέντος κέρατος καταφαίνεται ἐκ τοῦ διασπέντος τμήματος, ἀλλ' ἡ συμπλήρωσις ἐγένετο κατὰ μικρὸν ὁμοίωμα ἐκ Παλαικάστρου (πίν. Ζ 1, ἀριθ. 7)· τὸ οὗς ἀπεδόθη ὑπὸ τὸ κέρας πλαστικῶς ὡς εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 7, ἀλλ' ὁ ὀφθαλμὸς παρεστάθη δι' ἀπλοῦ ἐξάρματος τοῦ πηλοῦ, δίκην δοθιῆνος, ὡς εἰς μίαν μικροτέραν ΜΜΙ, ἐπίσης κοίλην, κεφαλὴν βοῶς ἐκ Παλαικάστρου. Ὅτι τὸ μέγα τοῦτο ζῴδιον ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, καὶ ἐκ τῶν προσαχθέντων ἀναλόγων καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οὐδὲν κατὰ χώραν ἀνευρέθη μεταγενέστερον, δέον νὰ θεωρηθῆ ὡς βέβαιον. Ἄξιόσημειώτος πάντως εἶναι ἡ παρουσία ἑνὸς τόσοῦ μεγάλου εἰδώλου εἰς ἓν ὑπαίθριον Ἰερὸν Κορυφῆς.

Δ) Ἀναθηματικὰ ἀγγεῖα.

Μόνον ἓν μικρὸν ἀγγεῖδιον — ἀτυχῶς μὴ ἀπεικονισθὲν — ἰδιορῦθμου σχήματος ἀνεκαλύφθη. Τοῦτο ἔχει τὴν μορφήν μικρᾶς στάμνου, μὲ ἀπλοῦν χαμηλὸν περιχέλωμα καὶ τοξοειδῆ ὀριζοντίαν λαβὴν ἀποκρουσθεῖσαν. Πλαγίως καὶ ἑκατέρωθεν, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ τὸν αὐτὸν ἄξονα, συνείχετο, φαίνεται, μετ' ἄλλων ὁμοίων ἀγγειδίων, ἅτινα ἀπεκρούσθησαν, ὥστε νῦν εἶναι τοῦτο ἀμφοτέρωθεν τετρημένον. Ἐκ τῆς θέσεως τῶν σημείων συνοχῆς καὶ ἐκ τῆς παρουσίας μιᾶς μόνον λαβῆς, ἐνῶ τὸ σχῆμα θὰ ἀπῆτει ζευγος, φαίνεται πιθανὴ ἡ ὑπόθεσις ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ μέρος κέρνου, σχηματιζομένου ὑπὸ σειραῶς μικρῶν ἀγγειδίων — ὄχι, φαίνεται, ὀλιγωτέρων τῶν πέντε — ἐπικοινωνούντων πρὸς ἄλληλα καὶ διατεταγμένων εἰς κύκλον, οὕτως ὥστε αἱ ἀπλαῖ λαβαὶ νὰ εἶναι ἑστραμμέναι πρὸς τὰ ἔξω. Τοῦτο κοθίσταται ἔτι μᾶλλον πιθανὸν ἕξ ἀναλόγων προελληνικῶν κέρνων³⁰. Καίτοι καὶ ἓν Πετσοφᾶ τὰ ἀνευρεθέντα ἀγγεῖδια δὲν εἶναι πολλὰ ἀναλόγως τοῦ μεγάλου πλήθους

²⁹) Ἀπίθανον φαίνεται ὅτι παρεστάθη μόνον ἡ κεφαλὴ, ὡς εἰς τὰ πλαστικά ρυτὰ τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου. Τοιαῦται κεφαλαὶ ταύρων δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον ἀντιθέτως εἶναι συνήθεις οἱ κοῖλοι ἔσωτερικῶς ταῦροι, οἵτινες συχνά εἶναι πλαστικὰ ἀγγεῖα. Τὸ μέγα μέγεθος δὲν εἶναι ὑπὲρ τῆς χρήσεως τοῦ ἀναθήματος ὡς σπονδικοῦ ἀγγείου.

³⁰) Πρβλ. Xanthoudides, Kretan Kernos BSA XII, (1915-6) σ. 9 κ. ἔξ. Τὸ ἡμέτερον θὰ ἦτο πολὺ ἀνάλογον πρὸς τὸν κέρνον τὸν προερχόμενον ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῆς Φυλακοπῆς καὶ δημοσιευθέντα ὑπὸ Bosaņquet, BSA II, (1896-7) σ. 54 εἰκ. 3, μὲ τρία ἐπὶ κοινῷ ποδῶς δοχεῖα. Ὁ δημοσιεύσας πραγματεύεται ἐπ' εὐκαιρίᾳ περὶ τῶν μηλιακῶν κέρνων καὶ γενικώτερον περὶ τῶν προελληνικῶν. Ἐνδιαφέροντα παραδείγματα κέρνων ἔχομεν ἐκ Παλαικάστρου, Γουρνῶν καὶ Ψυχροῦ (διὰ τοὺς πρώτους βλ. BSA X 220 κ. ἔξ. Suppl. I (1923) σ. 90 εἰκ. 75, διὰ τὸν δεύτερον ΑΔ IV (1918) σ. 77 εἰκ. 21, 1).

τῶν ἀναθημάτων⁸¹, ἢ ἀνεύρεσις ἑνὸς μόνον ἀγγελιδίου σημαίνει ὅτι ἐνταῦθα δὲν ὑπῆρχε τὸ ἔθιμον τῆς ἀφιερώσεως μικροσκοπικῶν δοχείων, τιθεμένων ἐντὸς τῶν σχισμῶν τοῦ βράχου. Χαρακτηριστικὸν ἀνάλογον τοιαύτης ἀναθέσεως ἐνθυμοῦμαι ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγάρου Σκλαβοκάμπου, ἐνθα μικροσκοπικὰ κυπελλίδια ἦσαν ἐσφηνωμένα ἐντὸς τῶν σχισμῶν τοῦ βράχου, ὅστις εἰς ἓν δωμάτιον ἀνήρχετο ἱκανῶς ἄνω τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ κατωφλίου⁸².

Χ ρ ο ν ο λ ο γ ί α τ ῶ ν ἀ ν α θ η μ ᾶ τ ω ν .

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀνευρέθη κεραμεικὴ, ἥτις θὰ ὑπεβοήθη τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τοῦ εὐρήματος⁸³ οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, λόγῳ τῆς μεγίστης ὁμοιότητος τῶν ἀναθημάτων καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀναθέσεώς των μὲ τὰ ἐν Πετσοφᾶ, ὅτι καὶ τὸ εὐρημα τοῦ Μαζᾶ ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον, δηλ. εἰς τὴν ΜΜΙ. Τὰ λείψανα τῆς χρώσεως εἶναι ἀπολύτως σύμφωνα πρὸς μίαν τοιαύτην χρονολόγησιν. Ἡ χρονικὴ ἔκτασις τῆς ἀναθέσεως δὲν φαίνεται, καὶ ἐκ τοῦ περιορισμένου σχετικῶς ἀριθμοῦ καὶ ἐκ τοῦ ὁμοιομόρφου τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν ζωδίων, μεγάλη.

Ἐν Πετσοφᾶ καὶ ἐπὶ τοῦ ὄρους Γιούκτα ἡ λατρεία ἐσυνεχίσθη καὶ κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς (ΜΜΙΙ), ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἀνεύρεσις κτηρίων ἀναμφισβητήτως ἱεροῦ χαρακτῆρος, τὰ ὅποια ὀκοδομήθησαν ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ χώρου τοῦ ΜΜΙ ὑπαίθριου ἱεροῦ. Ἐνταῦθα ὅμως ἡ ἀπουσία παντὸς κτηριακοῦ λειψάνου καὶ πρὸ παντὸς εὐρημάτων δυναμένων νὰ ἀναχθοῦν εἰς νεωτέραν τῆς ΜΜΙ περίοδον ἀποδεικνύει τὴν διακοπὴν τῆς ἐπιτοπίας λατρείας καὶ τὴν ἐρήμωσιν τῆς κορυφῆς μέχρι τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

⁸¹) Ἐκ Πετσοφᾶ γνωρίζω 13 παραδείγματα ὅμοια πρὸς τὰ δημοσιεύμενα ἐν BSA IX πίν. XIII, σ. 68-71. Τὰ 67 καὶ 75 δὲν εἶναι ρυττειδῆ κωνικὰ ἀγγελίδια, ἀλλὰ — ὡς ἀποδεικνύει ἡ τετραμένη κάτω κυκλικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἑνὸς— εἰδώλια τῶν ὁποίων ἀπεκρούσθη ὁ ἄνω διὰ στενῆς ὀσφύος συνδεόμενος κορμός.

⁸²) Τὸ 1930 παρέστην εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου τούτου. Βλ. Σπ. Μαρρινάτου, Τὸ Μινωικὸν μέγαρον Σκλαβοκάμπου, Ε Α 1939-41 σ. 76, ὅστις σημειοῖ τὴν εὐρεσιν ἐντὸς τῶν ρωγμῶν τοῦ βράχου τέφρας, ὀστέων καὶ ἀγγελιδίων — τὰ ὅποια ὅμως ἦσαν πλείονα καὶ ὄχι δύο μόνον, ἀλλὰ παρέχει τὴν ἐρμηνεῖαν ἐστίας μαγειρείου. Ἡ ἐρμηνεῖα αὕτη, κατόπιν τῶν ἀναλόγων τοῦ Πετσοφᾶ, Γιούκτα καὶ Μαζᾶ, φαίνεται ὀλιγώτερον πιθανή. Ἀνάλογος μετὰ ρωγμῶν βράχος, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας παρὰ τὰ κτήρια προέχων, ἀνευρέθη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ. Ἀτυχῶς δὲν εὗρον πληροφορίας περὶ τῶν ἐκεῖ εὐρημάτων.

⁸³) Οἱ πιθανῶς σύγχρονοι πρὸς τὸν ἡμέτερον κέρον μινωικοὶ ἀνήκουσιν εἰς τὴν μέσην καὶ ὑστέραν προμυκηναϊκὴν μινωικὴν κεραμεικὴν, ἥτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς περίοδον ΜΜΙ - ΜΜΙΙα.

Γενικά συμπεράσματα.

Τὸ εἶθρομα τοῦ Καλοῦ Χωριοῦ μᾶς κατέστησε γνωστὸν ἐν ἐπὶ πλέον ἐκ τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς, περὶ τῆς μορφῆς καὶ σημασίας τῶν ὁποίων θὰ διαπραγματευθῶμεν εὐθὺς κατωτέρω. Ἀναμφιβόλως οἱ ἀναθέσαντες τὰ εἰδώλια δὲν κατέκουν ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ λόφου, ὅστις πολὺ βραδύτερον, μόνις κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, κατελήφθη ὑπὸ συνοικισμοῦ. Ἀνήρχοντο ἐπὶ τῆς κορυφῆς εἰς προσκύνημα καὶ ἤσκουν ὄρισμένην τελετουργίαν, πιθανῶς ἀνάπτοντες πυρᾶν, ρίπτοντες ἐν αὐτῇ τὰ εἰδώλια, καὶ διασκορπίζοντες εἴτα τὴν ἐκ ταύτης τέφρον μετὰ τῶν θρυματισμένων εἰδωλίων ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ βράχου, εἰς τὰς σχισμὰς τοῦ ὁποίου ἐπίτηδες τὴν εἰσήγον. Ἡ λατρεία ἐγένετο οὕτω ἀναλόγως πῶς μὲ τὴν εἰς τὰ ἱερά σπήλαια, τῶν ὁποίων πολλά, δυσπρόσιτα εἰς κλιτύς ὑψηλῶν ὄρέων ἢ περισσότερον προσιτὰ εἰς τὰς πτυχὰς λόφων, ἀπετέλσαν τόπους προσκυνήματος καὶ ἀναθέσεως προσφορῶν ἐντὸς πολυτελῶν ἀγγείων (σπήλαιον Κομαρῶν) ἢ, βραδύτερον, μικρῶν χαλκῶν ἀναθημάτων, διπλῶν πελέκεων, ξιφιδίων ἢ εἰδωλίων, εἰσαγομένων εἰς τὰς ρωγμὰς τῶν σταλακτιτῶν ἢ ἀποτιθεμένων ἅπλως εἰς κοιλότητος (σπήλαια Ψυχροῦ, Ἀρχαλοχωρίου, Σκοτεινό, Φανερωμένης κλπ.)⁸⁴. Οἱ ἐπικαλούμενοι τὴν θεότητα παρίσταν ἑαυτοὺς εἰς στάσις προσευχῆς, διάφορον, ὡς εἶδομεν, διὰ τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας, καὶ ἀφιέρωνον ὁμοιώματα ζῶων, ὑποκατάστατα αὐτοουσίας προσφορᾶς ἢ ἐκπροσωποῦντα τὰ ποίμνια καὶ τὰς ἀγέλας τῶν τὰ ὁποῖα οὕτω ἔθετον ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς θεότητος. Τὰ ἐλάχιστα ἀναθήματα μελῶν τοῦ σώματος δὲν ἀποδεικνύουν συστηματικὴν ἐπίκλησιν διὰ θεραπείαν. Ὅτι ὅμως εἰς περιπτώσεις σωματικῆς ἀσθενείας ἢ πρὸς αὐτὴν ἐλίκλησις ἐγένετο διὰ τοιαύτης ἀναθέσεως εἶναι αὐτονόητον καὶ ἀποδεδειγμένον· ἐφ' ὅσον ἡ ἀσθένεια ἦτο ἐντοπισμένη εἰς μέλος τι τοῦ σώματος, ἠδύνατο νὰ ἀναθέτουν τὸ μέλος τοῦτο, θέτοντες αὐτῷ αὐτὸ ὑπὸ τὴν θεραπευτικὴν τῆς θεότητος ἐπίδρασιν· ἂν ἡ ἀσθένεια ἦτο καθολικὴ τὸ εἶδωλιον τοῦ προσευχομένου ἀπετέλει θεομήν διὰ θεραπείαν ἐπίκλησιν.

Τὸ γένος τῆς λατρευομένης θεότητος θὰ ἦτο δύσκολον νὰ καθορι-

⁸⁴) Διὰ τὴν ἐντὸς σπηλαίων λατρείαν βλ. Nilsson, αὐτ. σ. 56 κ. ἐξ. Σπήλαιον Καμρῶν BSA XIX (1912) σ. 1 κ. ἐξ. Σπήλαιον Ψυχροῦ BSA VI (1893) σ. 94 κ. ἐξ. Σπήλαιον Ἀρχαλοχωρίου BSA XIX (1912) σ. 35 κ. ἐξ. καὶ προκαταρκτικὴ ἐκθεσις τῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου ἐν Arch. Anz. 1934, 1/2 σ. 252 κ. ἐξ., 1935, σ. 240 κ. ἐξ. καὶ Πρακτ. Α. Ε. 1935, σ. 220. Σπήλαιον Σκοτεινό ἢ Ἀγ. Παρασκευῆς Evans, P. of M. I, σ. 163 κ. ἐξ. Σπήλαιον Φανερωμένης Arch. Anz. 1937, σ. 222 κ. ἐξ. πρβλ. Kirsten ἐν Pauly - Wissowa, Realenc. συμπλ. ἄρθρον Lyttos.

σθῆ, ἀφοῦ δὲν ἀνευρέθησαν ἐνταῦθα εἶδωλα αὐτῆς. *Ἄν κρίνη τις ἀπὸ ὅσα γενικῶς περὶ τῶν λατρευομένων μορφῶν τῆς θεότητος κατὰ τοὺς μινωικοὺς χρόνους γνωρίζομεν, θὰ ἔδει νὰ ἔξαχθῆ τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἦτο αὕτη θήλεια. Ἐκ τῆς ἐπὶ κορυφῆς θέσεως τοῦ ἱεροῦ θὰ συνηγῆ τις μᾶλλον ὅτι ἡ θεότης αὕτη ἀνήκεν εἰς τὸν κύκλον τῶν οὐρανίων· ἐκ τοῦ ὕψους τῆς ὁμοῦς θὰ ἠδύνατο νὰ δεσπόζη τοῦ ἐπιγείου κόσμου. Τοῦτο ἄλλως ἀποδεικνύει τὸ λίαν γνωστὸν σφράγισμα τῆς Κνωσοῦ⁸⁵, τὸ ὁποῖον παριστᾷ τὴν «Πότιαν Θερῶν» ἐπὶ κορυφῆς ὄρους μεταξύ λεόντων, κρατοῦσαν σκῆπτρον καὶ δεχομένην λατρείαν ὑπὸ λάτριος πρὸ αὐτῆς ἱσταμένου.

*Ἐνδειξιν διὰ τὴν λατρευομένην θεότητα θὰ ἀπετέλει τὸ τοπωνύμιον διὰ τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ ἡ ἀμέσως ὑποκειμένη τοῦ ἱεροῦ καὶ ὑπ' αὐτοῦ δεσποζομένη κλιτὺς τοῦ Μαζᾶ, ἂν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι ὄντως τοῦτο ἔχει προελληνικὴν προέλευσιν. Τὸ τοπωνύμιον ἀκούεται «στοῦ Μαζᾶ», καὶ ἐκ τούτου, κατ' ὀνομαστικὴν, «ὁ Μαζᾶς»⁸⁶. Πιστεύω ὅτι, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἐμμονῆς τῶν μινωικῶν τοπωνυμίων, μάλιστα χώρων ἱερῶν ἢ ἀποτελούντων κέντρα — πβλ. τὰ Ἰυττὸς - Γιούκτας, Τύλισος, Κνωσός, Τέρμερος - Ντάρμαρος, Πύρανθος - Πυράθι κ.ἄ.—δὲν θὰ ἔδει νὰ θεωρηθῆ ὡς καθαρὰ σύμπτωσις ἡ εἰς τὸ θέμα τοῦ τοπωνυμίου παρουσία δύο λέξεων, ἀναμφιβόλως προελληνικῶν, τῶν *Mā Zā*, σημαινουσῶν: Μήτηρ Γῆ. *Ὅτι αἱ λέξεις αὗται εἶναι ὄντως προελληνικαὶ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν παρουσίαν των εἰς ἀναμφισβητήτως προελληνικὰ τοπωνύμια, ὡς ἀφ' ἑνὸς τὰ Μάθυμνα, Μάδνασα, Μαδυτός, Μαϊάνδρος, Μάκαλλα, Μάρα, Μάραθα καὶ Μάραθος, Μαράκανδα, Μάρισσα, Μαρησός, Μάστιαυρα, Μάταλα κ.ἄ.⁸⁷, εἰς τινὰ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ διαχωρισθῆ τὸ *Mā* ὡς κειωρισμένη λέξις καὶ νὰ ἀντικατασταθῆ δι' ἄλλης — πρβ. Μάθυμνα - Ρίθυμνα - Λεπέτυμος—ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς τὰ Ζάγκλη, Ζάγον, Ζαδράκαρτα, Ζάκανθα, Ζάκυνθος, Ζάμα, Ζάρα, Ζάραξ ἢ Ζάρηξ⁸⁸ κ.ἄ. ἢ τὰ

⁸⁵) Evans, P. of M. II, σ. 809 εἰκ. 528.

⁸⁶) Ὁ χάρις τῆς Κρήτης τοῦ Ἀγγλικῶ Ἐπιτελείου σημειοῖ τὴν ὀνομασίαν τοῦ ὕψηλοῦ λόφου ὑπὸ τὸν τύπον *Mezā*.

⁸⁷) Βλ. Pape - Benseler, Wörterbuch griech. Eigennamen⁸, Braunschweig 1884.

⁸⁸) Τὸ *Zāma* φαίνεται ἀκριβῶς ἀντιστοιχοῦν τοῦ *Μαζᾶ*, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀντιστοιχία αὐτῆ νὰ εἶναι καθαρῶς συμπτωματικὴ. Τὸ *Zāraξ* ἢ *Zāraξ* φαίνεται νὰ σημαίνῃ χάσμα ἢ ρῆγμα γῆς (πρβλ. τὸ ἀνάλογον *φάραξ*) μὲ παράλληλον τύπον *ζάρυξ ἢ *ζάρυγξ, ἐξ οὗ τὸ σήμερον ἐν Κρήτῃ ἀκούομενον: *ζάρουκας* (=φάρυγξ· σημειωθῆτω ἡ ἀντιστοιχία *φάραξ*—*φάρυγξ* ὡς πρὸς τὴν κατὰ μεταφορὰν μετάπτωσιν τῆς ἐννοίας) παράλληλον τοῦ *ζάραξ*—*ζάρυγξ—*ζάρουκας*).

ἀνάλογα Δασμάσια καὶ Δασαστός³⁹, καὶ ἴσως τὰ Δάναπρις, καὶ Δάνουβις, Δαράνισσα κ.ἄ. Τὸ μὰ μὲ τὴν ἔννοιαν μήτηρ ὑπάρχει εἰς πολλὰς γλώσσας ἀκόμη καὶ μὴ ἰνδοευρωπαϊκὰς καὶ διατηρεῖται εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τὸν αὐτὸν τύπον, ὡς παρ' Αἰσχύλῳ ('Ἰκέτιδες 890, 899) εἰς τὴν ἔκφρασιν ἀκριβῶς «μὰ γὰ» : ὦ μητέρ γῆ⁴⁰. Τὸ Δαμάτηρ καὶ τινες ἐπιφωνηματικαὶ ἔκφράσεις, διασώζουσαι εἰσέτι τὸ δ ᾱ⁴¹, ἐδίδαξαν ὅτι τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐλέγετο πάλαι μὲ τὴν ἔννοιαν : γῆ Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχίαν δάπεδον - γήπεδον. Οἱ παράλληλοι τύποι : ζάπεδον, δάπεδον, δάγκολον - ζάγκλη ('Ἡσύχιος), ζᾱμος-δᾱμος (ἐπιγρ. Ὀλυμπίας) καὶ ἡ ἀκριβὴς ἀντιστοιχία τῶν ἐπιτακτικῶν δα- καὶ ζα-, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχικὴ ἔννοια ἦτο ἴσως ἡ τῆς θεότητος⁴², καθιστοῦν βέβαιον ὅτι οἱ τύποι δᾱ καὶ ζᾱ (= γῆ) εἶναι ἰσοδύναμοι. Ὁ τύπος ἄλλως ζᾱ ἀντὶ δᾱ (= γῆ) ἐμφανίζεται εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ Ἰδαλίου τῆς Κύπρου (C a u e r 118), εἰς περιοχὴν δηλαδὴ ὅπου θὰ ἀνέμενέ τις ἐπιβίωσιν παμπάλαιου προελληνικοῦ τύπου. Ὅτι ἀμφοτέρω εἶναι πανάρχαιοι καὶ προελληνικοὶ ἀποδεικνύεται, ὡς εἴπομεν, ἐκ τῆς συχῆς αὐτῶν παρουσίας εἰς προελληνικὰ τοπωνύμια. Θὰ ἀνέμενέ τις μάλιστα τοῦτο προκειμένου περὶ ὀνομάτων σχετιζόμενων μὲ τὴν κυρίαν μητρικὴν θεότητα. Οὕτω ἐρμηνεύεται τὸ περιεργον ὄνομα τῆς Δαμίας, ἥτις μετὰ τῆς Αὐξησίας ἦτο τὸ ἀγαθοποιὸν ἐπὶ τῆς καλλιεργείας τῆς γῆς πνεῦμα ἥδη παλαιότερον συνεσχετίσθη τὸ ὄνομα

³⁹) Τὸ πρῶτον ὄνομα χωρίου εἰς τὰ ὄρια τῶν ἐπαρχιῶν Μαλεβυζίου καὶ Μυλοποτάμου (νομῶν Ἡρακλείου καὶ Ρεθύμνου) τὸ δεύτερον ὄνομα τοποθεσίας ΝΔ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου, εἰς ἀπόστασιν δύο ἢ τριῶν χιλιομέτρων ἀπὸ τούτου.

⁴⁰) Βλ. ἐν λ μᾶ εἰς τὸ Λεξικὸν τῆς ἑλλην. γλώσσης τοῦ Ἀνέστη Κωνσταντινίδου (βασισθὲν ἐπὶ τοῦ λεξικοῦ Liddell - Scott) καὶ ἐν Em. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Εἰς ὄρκον διδόμενον μέχρι σήμερον εἰς τὴν ὄρεινὴν περιοχὴν τῶν Ἀνωγείων τῆς Ἰδης καὶ κατὰ παραδόσιν παλαιόθεν διασωζόμενον ἀκούεται ἡ ἐπίκλησις *Mā Zā*. Φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ τῆς διασώσεως αὐτῆς τῆς παρ' Αἰσχύλῳ χρησιμοποιουμένης ἐπικλήσεως τῆς θεᾶς μητρὸς γῆς μᾶλλον παρὰ περὶ ὄρκου εἰς τὴν Δία (ἐκ τύπου: μὰ Δᾱν = μὰ τὸν Δία, ἐξ ὀνομαστικῆς Δᾱς).

⁴¹) Πρβλ. φεῦ δᾱ, Εὐθ. Φοίν. 1296, Ἀριστοφ. Λυσ. 198. Οἰοί δᾱ, φεῦ, Αἰσχ. Εὐμεν. 874, ἀλεῦ δᾱ, Αἰσχ. Πρωμ. 668, οὐ δᾱν (ὄχι μὰ τὴν γῆν) Θεοκρ. 4, 17. Οἱ ἀρχαῖοι σχολιασταὶ ἐρμηνεύουσι ὡς ἰσοδύναμον τοῦ γὰ = γῆ (βλ. λεξ. Κωνσταντινίδου) Ἐκ τούτου πιθανῶς προῆλθεν ἡ χρῆσις τοῦ μορίου δᾱ εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν : ὄχι δᾱ, ἔλα δᾱ.

⁴²) Πολὺν πιθανὸν καὶ τοῦ ἐρι— ἢ ἀρί—. Πρβλ. ἀνάλογον ἐπιτακτικὴν ἔννοιαν διὰ τοῦ θεός—: θεότρελλος, θεόκοτος κλπ. Διὰ τὴν παρ' Ἡσυχίου ἀναγραφὴν τῶν ἐπιτακτικῶν μορίων καὶ υποκοριστικῶν καταλήξεων ὡς ἀνεξαρτήτων λέξεων βλ. τὰ ὑπ' ἐμοῦ γραφέντα εἰς τὰ «Κρητ. Χρονικά» Α' (1947) σ. 19, ὑποσ. 19.

τοῦτο μὲ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς τῆς γῆς Δᾶ Μᾶ⁴³. Δὲν φαίνεται λοιπὸν νὰ εἶναι τυχαία ἡ παρουσία ἀμφοτέρων τῶν ὀνομάτων τούτων εἰς προελληνικά τοπωνύμια ὡς τὰ Ζάμα, Δαμαστός ἢ Δαμάστα, εἰς τὰ ὅποια δέον νῦν νὰ προστεθῆ καὶ τὸ ἡμέτερον Μαζᾶ. Τὸ τελευταῖον ὡς ὄνομα ὄρους δὲν ξενίζει, ἂν εἰς τὸ ὄρος τοῦτο ἔβλεπον τὴν παρουσίαν τῆς θεότητος ἐπὶ τῆς κορυφῆς, ὅπου ἰδρῦθη τὸ Ἱερόν. Τοῦτο θὰ ἦτο ἀνάλογον πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ κυρίου ἱεροῦ ὄρους, ὅπου τὰ λατρευτικά σπήλαια τῶν Καμαρῶν τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἱδαῖον Ἄντρον : τὸ ὄνομα πράγματι Ἰ δ α, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸν προθεματικὸν Ι-⁴⁴, σύνηθες εἰς προελληνικά ὀνόματα, θὰ ἐσήμαινεν : ἡ (Μήτηρ) Γῆ, ἐπέζησε δὲ μέχρι σήμερον ὡς ὄνομα τοῦ ἐπὶ τῆς Ἰδης ὄροπεδίου, τῆς Νίδας. Καὶ ἄλλα ἴσως τοπωνύμια τῆς Κρήτης, μὴ παραδεδομένα ἐκ παλαιῶν πηγῶν, ὡς τὸ ὄνομα Δαμάνια—ἐξ ἀρχικοῦ Δαμάνη—καὶ τὸ τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Μαδὲ ἢ Μαδὲς σχετίζονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο τῆς μινωικῆς θεότητος⁴⁵. Ἡ προσωποποιήσις τῆς μητρὸς καρποδοτείας γῆς ὡς θεᾶς εἶναι ἡ μᾶλλον κυρίαρχος ἰδέα εἰς τὴν μινωικὴν θρησκείαν καὶ εἰς τὸν τίτλον Δέσποινα τὸν ὅποτον ἐκληρονόμησεν ἡ διάδοχος ἑλληνικὴ θεότης ἡ Δημήτηρ, βλέπομεν νὰ ἐκφράζεται αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς Κυρίαρχου Γῆς («δάσποινα») μὲ λέξιν, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὴν κατάληξιν, προελληνικὴν⁴⁶. Τὸν ἀντίστοιχον τίτλον Ποτιδᾶς ἢ Ποτιδᾶν (Κυρίαρχος τῆς

⁴³ Βλ. Ρ a p e, αὐτ. ἐν λ. Δαμία : «*Andere denken an Dā mā*». Ἴσως νὰ μὴ εἶναι ἄσχετον τὸ ὄνομα : δάμαλις, ἀφοῦ ὑπὸ τὴν μορφήν δαμαλίδος συχνὰ παρεστάθη ἡ μητρικὴ θεὰ γῆ, θηλάζουσα τὸν μόσχον τῆς.

⁴⁴ Περί οὗτου βλ. ὅσα ἔγραψα ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ὀνόματος Ἰκος εἰς τὰ «Κρητ. Χρονικά» Γ' (1949) σ. 570.

⁴⁵ Ἀνάλογον μετατροπὴν τῆς καταλήξεως βλ. Ἐλεύθερα — Δευτερνία (μεισαιωνικὸν ὄνομα τῆς περιοχῆς ἐνθα ἡ ἀρχαία πόλις, νῦν ἐξαφανισθὲν : βλ. C o r n e l i u s, Creta Sacra, σ. 50. Παρὰ τὰ Δαμάνια ἀνευρέθη σημαντικὸς μυκηναϊκὸς κτιστὸς θολωτὸς τάφος, ἀνασκαφείς ὑπὸ Στεφ. Ξ α ν θ ο υ δ ῖ δ ο υ : «Ἀρχ. Δελτ.» II (1918) σ. 171 κ. ἐξ. Τοῦτο βεβαίως εἶναι ὑπὲρ τῆς μινωικῆς καταγωγῆς τοῦ ὀνόματος. Τὸ τοπωνύμιον Μαδὲ εἶναι ἐπίσης δυνατόν νὰ διεπλάσθη ἐξ ἀρχικοῦ Μαδᾶ κατ' ἀναλογίαν τῶσων ἄλλων ὀνομάτων χωρίων τῆς Κρήτης εἰς —έ : Φρέ, Καλανταρέ, Διαβαϊδέ, (καὶ ἄλλων εἰς —ές : Ὀρθές, Κουσές, Πρινές, Σμιλές). Τὸ ὄνομα Μαγκασᾶ, χωρίου τοῦ ὄροπεδίου τῶν ὄρεων τῆς ἀνατολικῆς Δίκτης (Στειακῶν Βουνῶν), ὅπου ἤλθον εἰς φῶς ἐπίσης προελληνικά εὐρήματα, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ἐκ τῆς καταλήξεώς του (εἰς —σά) ὡς προελληνικόν, προελθὸν ἐκ τύπου Μαγασᾶ (ἐκ Μᾶ Ιᾶ), πολὺ ἀναλόγου λοιπὸν σχηματισμοῦ μὲ τὰ Δαμαστός—Δαμάστα. Τὰ ἀνωτέρω ἀποτελοῦν βεβαίως καθαρὰν ὑπόθεσιν, εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτος ἡ παρουσία τῶσων τοπωνυμίων, δυναμένων νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὸ ὄνομα τῆς προελληνικῆς θεότητος.

⁴⁶ Τὸ θέμα ποτ—ἀπαντᾶ καὶ εἰς τὰς ἰνδοευρωπαϊκὰς γλώσσας καὶ περιέχει τὴν ἐννοιαν τῆς ἰσχύος. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποκλείει τὴν παράλληλον ἐμφάνισίν του εἰς γλώσσας τοῦ μεσογειακοῦ καὶ παλαιομεσοποταμιακοῦ κύκλου. Ὁ

Γῆς) ἐκκληρονόμησεν ὡς κύριον αὐτοῦ ὄνομα ὁ διάδοχος τοῦ Θεοῦ Ταύρου ἑλληνικὸς θεός, ὁ κατόπιν Ποσειδῶν⁴⁷.

Τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἱκανὰ διὰ νὰ πείσουν, ὅτι τὸ διασωθὲν περὶ τὸ μινωικὸν ἱερὸν ὄνομα *Μαζᾶ* εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸ προελληνικὸν ὄνομα τοῦ χώρου, καὶ τοῦτο εἶναι ἐπαρκὲς διὰ νὰ δικαιολογήσῃ ὅτι τὸ ἐχρησιμοποίησαμεν διὰ τὴν ὀνομασίαν τοῦ ἱεροῦ, προτιμήσαντες αὐτὸ ἀπὸ τὸ γενικώτερον ὄνομα τοῦ ὑψώματος Κ ο ρ φ ῆ. Ἡ μόνη δυσκολία διὰ τὴν ὡς ἄνω παραδοχὴν εἶναι ἡ σημερινὴ χρησιμοποίησις τοῦ ὀνόματος ὑπὸ τὸν ἀρσενικὸν τύπον «στοῦ *Μαζᾶ*» ἢ «ὁ *Μαζᾶς*». Ὅτι τὸ τελευταῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς περιεκτικὸν σημαῖνον τὸν τόπον ὅπου ἄφθονος φύεται καὶ συλλέγεται ἡ βοτάνη *μᾶζα*⁴⁸ ἐλέγχεται ὡς μὴ στηριζόμενον, ἀφοῦ οὔτε τοῦτο συμβαίνει, οὔτε, ἂν συνέβαινε, θὰ ἀπετέλει κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ὑψώματος. Ὁ κατ' ἀρσενικὸν μεταπλασμὸς θηλυκοῦ τοπωνυμίου, μάλιστα ὄρους, δὲν ἐκπλήττει· πρβλ. τὰ προελληνικά: ἡ *Ἰνιτὸς* καί: ἡ *Δίκιη* μεταπλασθέντα εἰς: ὁ *Γιούκτας* καί: ὁ *Ἐντίχτης* (μία πλέον κορυφὴ τοῦ ὅλου ὄρειοῦ συγκροτήματος τῶν Λασιθιώτικων Βουνῶν· βλ. κατωτέρω). Τὰ ὀνόματα τῶν ὄρέων εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον σήμερον ἀρσενικά καὶ λίαν συνήθη εἶναι τὰ τοπωνύμια ὄρέων εἰς -ας (περιεκτικά, μεγεθυντικά, ἐνεργείας σημαντικά ἢ μὲ συντετμημένην εἰς -ας κατάληξιν): ὁ Χαλικιάς, ὁ Τσαχαλιάς, ὁ Βόλακας, ὁ Βρουχᾶς, ὁ Βροντᾶς, ὁ Ρουφᾶς ὁ Φαγᾶς, ὁ Γουλάς, ὁ Πετσοφᾶς⁴⁹. Ὡστε εὐκόλος ἦτο ὁ κατὰ ταῦτα ἀναλογικὸς μεταπλασμὸς ἀκατανοήτου ἄλλως ὀνόματος.

Ἐπειδὴ τὸ ἱερὸν *Μαζᾶ* παρέχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ τεθῆ ὑπὸ νέον φῶς μία ἐνδιαφέρουσα σελὶς τῆς μινωικῆς λατρείας, θὰ διαπραγματευθῶμεν ἐνταῦθα γενικώτερον περὶ τῶν ἱερῶν Κορυφῆς, διὰ τὰ

τίτλος τῶν Σουμεριῶν ἀρχόντων *patesi* τὸ ἀποδεικνύει. Διὰ τὴν προσδιοριστικὴν προελληνικὴν κατάληξιν —*na*, προστιθεμένην ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ συμφωνόληκτον ἢ φωνηεντόληκτον θέμα, θὰ πραγματευθῶ, ὡς ἐλπίζω, ἀλλαγῆ συστηματικῶς.

⁴⁷⁾ Πρβλ. Ch. Picard, *Les religions préhelléniques*, Paris 1948, σ. 251: «*nous avons, de la Béotie à la Laconie, des attestations nombreuses d'une puissance marquée du «Poteidan» préhellène*».

⁴⁸⁾ Ἡ *μᾶζα* ἀποξηρανομένη χρησιμεύει διὰ τὴν πλήρωσιν στρωμάτων καὶ προσκεφαλαίων. Περιεκτικά, δηλοῦντα τὴν ἀφθονον παρουσίαν τοῦ διὰ τοῦ θέματος δηλουμένου, δὲν εἶναι σπάνια εἰς τὴν Κρήτην. Πρβλ. Ἄχεντριᾶς (τόπος βρείθων ἐχιδνῶν), Χαλικιάς, Τσαχαλιάς, Πρινιας, Πλατανιάς κ.λ.π.

⁴⁹⁾ Κατὰ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τοῦ Στυλ. Ἀλεξίου Πετσοφᾶς ὀνομάσθη τὸ βραχῶδες τῆς περιοχῆς τοῦ Παλαικάστρου ὄρος ὡς καταστρέφον τὰ κατύμματα τῶν ὑποδημάτων τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἀνερχομένων ἢ δι' αὐτοῦ διερχομένων (Πετσοφάγος—Πετσοφᾶς· βλ. Συκοφάγος—Συκοφᾶς).

ὅποια αἱ γνώσεις μέχρι σήμερον εἶναι λίαν ἑλλιπεῖς· ἐπ' εὐκαιρίᾳ δημοσιεύομεν σπουδαῖα εὐρήματα ἐκ Πισκοκεφάλου Σητείας, παλαιότερον μὲν γενόμενα, νῦν ὅμως τὸ πρῶτον παρεχόμενα διὰ τὴν μελέτην τῶν προβλημάτων τῆς μινωικῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας εἰκονογραφοῦν διὰ τὴν ἀναλογίαν τῶν τύπων τῶν εἰδώλων· τὸ αὐτὸ κεφάλαιον τῶν ΜΜΙ ἱερῶν Κορυφῆς.

ΤΑ ΜΙΝΩΙΚΑ ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ

Ἐο συστηματικώτερον τὴν μινωικὴν θρησκείαν μελετήσας Martin Nilsson εἰς τὴν τελευταίως ἐμφανισθεῖσαν νέαν ἐκδοσιν τοῦ ὀνομαστοῦ ἔργου του *The Minoan-Mycenaean Religion* (Lund 1950) ἀναφέρει ὡς ἱερὰ κορυφῆς (*Peak Sanctuaries*) μόνον τὸ ἐπὶ τοῦ ὄρους Γιούκτα καὶ τὸ ἐν Πετσοφᾶ⁵⁰. Περιλαμβάνει δὲ μεταξὺ τῶν «προστεγασμάτων βράχου» (*rock shelters*) δύο τόπους ἀναθημάτων παρὰ τὸ Ἐπάνω Ζάκρο. Ὁ Evans, ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς κορυφῆς τοῦ Γιούκτα εἰς τὸ ἔργον του *The Palace of Minos*⁵¹, ἀναφέρει ὡς ἀνάλογα τὸ πλησίον ἀκροπόλεως τοῦ Ἐπάνω Ζάκρου καὶ τὸ τοῦ Πετσοφᾶ. Μόνον ὁ συστηματικώτερον περὶ τῆς κρητικῆς ἀρχαιολογίας γράψας John Pendlebury πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀναφέρει ἀπλῶς εἰς τὸ ἔργον του *The Archaeology of Crete* περισσότερα ἱερὰ κορυφῆς, δηλαδὴ, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, τὸ παρὰ τὸ ἀνάκτορον τῶν Μαλίων ἐπὶ τοῦ Προφήτου Ἡλίας καὶ τὰς πιθανῶς ἀναλόγους τοποθεσίας εἰς τὸ Πισκοκέφαλο Σητείας, εἰς τὸν Χριστὸν τῶν Ἀστερουσίων καὶ τὴν κορυφὴν τῆς Δίκτης Ἐντίχτης⁵². Τὰ Ἱερὰ Κορυφῆς ὅμως ἀποδεικνύονται νῦν περισσότερα καὶ κρίνω σκόπιμον νὰ πραγματευθῶ ἐνιαυθὰ συστηματικώτερον, συγκεντρῶν τὰς περὶ αὐτῶν ὑπαρχούσας πληροφορίας, ὥστε νὰ βοηθηθοῦν οἱ περὶ τὴν μινωικὴν θρησκείαν ἀσχολούμενοι ἐπιστήμονες νὰ διαμορφώσουν ἀκριβεστέραν εἰκόνα τοῦ εἴδους τούτου τῶν ἱερῶν.

⁵⁰) Nilsson, αὐτ. σσ. 68-76.

⁵¹) Evans, P. of M. I, σσ. 151-155.

⁵²) Pendlebury, αὐτ. σσ. 102-103, 123-126. Διὰ τὰ πῆλινα εἰδῶλια καὶ ζῶδια ἐν σσ. 115-117. Ἐξ αὐτοῦ ὁ Picard, ἔ. ἀ. σσ. 59-60 περὶ τῶν *hauts-lieux*, παραθέτων τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν σ. 131. Τὸ παρὰ τὸν Γουλᾶν (Λατῶ τὴν Ἐτιέραν) ἱερὸν δὲν φαίνεται νὰ ἦτο μινωικόν· βλ. BCH XXV (1901) σ. 305· πρβλ. εὐθὺς κατωτέρω, σ. 305, ὅπου ὁ Demargne ὁμιλεῖ διὰ τὴν ἀπουσίαν μινωικῶν λειψάνων ἐν Γουλᾶ.

Α. Ἱερόν Ἀνατολικῆς Κρήτης.

1) Ἱερόν Πετσοφᾶ⁵³. Ἐπὶ τῆς ὑψηλοτέρας κορυφῆς τῶν ἐναντι τοῦ ὄρειοῦ συγκροτήματος Σιμόδι προβούνων, ἧτις ἀσβεστολιθική τὴν σύστασιν προβάλλει γυμνή⁵⁴ μέχρις ὕψους 270 μ. καὶ ὀλίγον κατωτέρω τοῦ ἀκροτάτου σημείου αὐτῆς ὑπῆρχε τέμενος σχηματισθὲν δι' ἀντρεϊσματικοῦ τοίχου συγκρατοῦντος ὀλίγον χῶμα. Ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Nilsson⁵⁵ πρόκειται περὶ ἱεροῦ κορυφῆς καὶ οὐχὶ στεγάσματος βράχου, ὡς σαφῶς τοῦτο ἀποδεικνύει τὸ ὑπὸ τοῦ Myres δημοσιευθὲν διάγραμμα τομῆς⁵⁶. Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὸ ἱερόν Μαζᾶ εἶναι πλήρης· θὰ ἠδύνατο εἰς τὸ δεύτερον νὰ ἀναζητηθῆ καὶ τὸ περιοριστικὸν τεῖχος τοῦ τέμενος ὑπὸ τὸν ἐπιμήκη σωρὸν λίθων, ὅστις διαχωρίζει τὸ ἱερόν ἀπὸ τὴν κλιτῶν τοῦ Μαζᾶ. Εἰς τὸ πρῶτον διαστέλλονται μόνον σαφέστερον τὰ τρία διαδοχικὰ στρώματα, τὸ ἀνάμικτον καὶ ἀναμοχλευμένον, τὸ στρῶμα τῆς τέφρας μὲ τὰ εἰδῶλια καὶ τὸ καθαρόν, ὑπέρυθρον καὶ πυρίκαυστον. Καὶ ἐνταῦθα χάσμα τοῦ βράχου (εἰς τὸ σχέδιον F-D-H) ἐπληροῦτο ἀπὸ τέφραν μὲ θραύσματα εἰδωλίων καὶ ζώδιων. Ἐν ἱερόν οἰκοδόμημα μὲ τρία δωμάτια, ὧν ἓν μὲ δάπεδον ἐκ λεικοῦ πηλασβεστοχορίσματος καὶ σχιστολίθων καὶ θραυρίων κύκλω ᾠκοδομήθη κατὰ τὴν MMIII περίοδον.

Ἐντελῶς ἀναλόγων τύπων εἰδῶλια καὶ ζῶδια μὲ τὰ τοῦ ἱεροῦ Μαζᾶ εἶχον ἀνατεθῆ: ὁμοιώματα λατρευτῶν ἀρρένων ὀρθίων καὶ καθημένων, γυναικῶν ὀρθίων ἐπίσης καὶ καθημένων, ἀναθηματικά μέλη ἢ τμήματα τοῦ σώματος, ζῶδια, ὁμοιώματα οἰκιακῶν ἢ τοῦ ὑπαίθρου ζῶων (βοῶν, αἰγοπροβάτων, δορκάδων, χοίρων, κυνῶν, περιστερῶν, ἀκανθοχοίρων, χελωνῶν καὶ αἰγάγων, ἰκτιδίων καὶ ἰδιοτύπων συσπειρωμένων ζῶων, περὶ τῶν ὁποίων κατωτέρω, ἐν σχέσει μὲ τὸ εἶρημα Πισκοκεφάλου, θὰ γίνῃ εὐρύτερος λόγος). Ἀνακεκλιμένα ζῶα ὑπῆρχον ἐπίσης. Δέον νὰ ὑπογραμμισθῆ ὡς ἔχον ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἐρμηναίαν τῆς ἀφιερώσεως τῶν ἀναθημάτων⁵⁷, ὅτι τὰ ἀνατεθέντα μέλη

⁵³) John Myres ἐν BSA IX (1902-3) σσ. 356-387, πίν. VII-XIII. Evans, P. of M. I, σ. 151 κ. ἐξ., εἰκ. 111. Nilsson, αὐτ. σ. 62 κ. ἐξ. Geschichte griech. Religion, σσ. 243-244. Pendlebury, αὐτ. 103, 116.

⁵⁴) Διὰ τὴν σχέσιν τοῦ ὀνόματος μὲ τὴν φύσιν τοῦ τόπου βλ. ἐν σημ. 49.

⁵⁵) Nilsson, αὐτ. σ. 76.

⁵⁶) Myres, αὐτ. πίν. VII.

⁵⁷) Ὁ Nilsson, αὐτ. σ. 74, ἀνασχευάζων τὴν ἄποψιν τοῦ Myres περὶ ἀναθέσεως εἰς θεραπευτικὴν θεότητα ἐπάγεται: «On a closer consideration unsurmountable difficulties arise in opposition to this view. Such parts of the body as are very prominent among the later ex-votos in healing sanctuaries, e. g. eyes and female breasts, are absent; or are we to think that the people of Petsosfa suffered only in their legs, arms, and heads? It is

ἢ μέρη σώματος εἶναι πολυποίκιλα, μαρτυροῦντα ἀκριβῶς ἀνάθεσιν δι' ἐπιζητουμένην ἢ γενομένην ἤδη διὰ τῆς ἐπενεργείας τῆς θεότητος θεραπείαν : χεῖρες μετὰ τοῦ βραχίονος ἢ μόνον ἄκραι χεῖρες, πόδες μετὰ τοῦ μηροῦ ἢ μόνον τῆς κνήμης καὶ ζεύγη ποδῶν, ἄκροι πόδες, κεφαλαὶ ἀνδρικοί ἢ γυναικεῖαι ἐπίτηδες κεχωρισμένως ἀπὸ τοῦ κορμοῦ διαπεπλασμένοι, κορμοὶ ἄνευ ἄκρων καὶ ἡμίτομα κορμῶν — τὰ τελευταῖα, ὡς ὀρθῶς παρατηρήθη, ἀντιπροσωπεύοντα περιπτώσεις ἡμιπληγίας⁸⁸—, περιοχαὶ ὀμοπλάτης, μαστῶν, ἐνίοτε ἐξοιδημένων, ἢ αἰδοιακῆς χώρας ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν⁸⁹, ἐγκύμονες κορμοὶ κ.ἄ. Τοιαύτη ἀνάθεσις μελῶν μαρτυρεῖ ἀσφαλῶς ὅτι ἐπεκαλοῦντο τὴν θεότητα διὰ θεραπείαν ἢ ἀπέτιον φόρον εὐγνωμοσύνης θεραπευόμενοι· δὲν ἀποδεικνύεται ὁμῶς ἐκ τούτου ὅτι ἡ θεότης ἦτο ἀποκλειστικῶς θεὰ ὑγείας καὶ ὅτι τὸ Ἱερὸν εἶχε χαρακτῆρα ἀνάλογον τῶν ἑλληνικῶν Ἀσκληπιείων. Ἡ σπάνις τοιούτων ἀναθηματικῶν μελῶν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Μαζᾶ, παρὰ τὴν στενὴν ἀντιστοιχίαν τῶν λοιπῶν ἀναθημάτων, εἶναι ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο χαρακτηριστική.

Παρὰ τὰς μικρὰς διαφορὰς συρμοῦ μεταξὺ τῶν γυναικείων εἰδωλίων Πετσοφᾶ καὶ Μαζᾶ, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἀντιπροσωπεύεται καὶ εἰς τὰς δύο περιοχὰς ὁ αὐτὸς συρμός· πολλὰ εἰδῶλια, ἰδιαιτέρως ἐκ τῶν ἀπλουστέρων (Μαζᾶ Πίν. Ε 1, ἀρ. 1, 10, 11, 15, Πετσοφᾶ Πίν. ΧΙ, ἀρ. 29 καὶ πολλὰ ἄλλα ἀδημοσίευτα) εἶναι σχεδὸν ἀπαράλλακτα, καὶ πῖλοι μὴ ἰσχυρῶς ἀνεπτυγμένοι, οἷοι οἱ τοῦ Μαζᾶ, ἐμφανίζονται ὄχι σπανίως καὶ ἐν Πετσοφᾶ (ἀτυχῶς μία μόνη κεφαλὴ τοιούτου εἰδωλίου, Πίν. ΧΙ, 17, ἐδημοσιεύθη. Δέον ἰδιαιτέρως νὰ σημειωθῆ ἡ διαφορὰ τῆς στάσεως προσευχῆς μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἀπαράλλακτως ἀπαντῶσα εἰς τὰς δύο περιοχὰς (ἀκόμη καὶ ἡ πρὸ τοῦ στήθους συμπτύσσουσα καὶ κυρτοῦσα τὰς χεῖρας)⁹⁰. Ἰδιαιτέρως σημαντικὸν εἶναι τὸ τμήμα προσώπου, προφανῶς ἀπόσπασμα λατρευτικοῦ εἰδωλίου, τὸ ὁποῖον δὲν ἀποκλείεται νὰ παριστᾷ θεότητα⁹¹ καὶ τοῦ ὁποῖου ἀσφαλῶς τὸ

further more impossible to explain in this way an arm with a quarter of the trunk or the half cloven from crown to groin. Τὸ σφάλμα εἰς τὸ ὁποῖον περιέπεσαν ὁ σοφὸς ἐρευνητὴς ὀφείλεται ἐν πολλοῖς εἰς τὴν ἀτέλειαν τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐκ Πετσοφᾶ εὐρημάτων.

⁸⁸) Τοῦτο παρατήρησεν, ἂν δὲν σφάλω, πρῶτος ὁ Μαρινᾶτος, προσθέσας αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικόν, ὅτι τὰ ἡμίτομα εἶναι πάντοτε δεξιὰ, καὶ τοῦτο διότι ἀριστερὰ ἡμιπληγία, παραλύουσα τὴν καρδίαν, ἐπιφέρει τὸν θάνατον.

⁸⁹) Βλ. ἀνάλογον ἐκ Παλαικάστρου BSA Suppl. I (1923) σ. 131, εἰκ. 114.

⁹⁰) Πρβλ. τὸ ἐκ Πετσοφᾶ ὑπ' ἀριθ. 30 τοῦ πίν. ΧΙ· ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἀδημοσίευτα.

⁹¹) Αὐτόθι σ. 375 καὶ πίν. ΧΙΙ ἀρ. 34. Ὁ Myres (σ. 376) τὸ χαρακτηριστικὸν ὡς «*a chef d'oeuvre of approximately the same date and style of the*

μέγεθος δὲν ἦτο κατώτερον του ἑνὸς μέτρου. Τοῦτο ἀνευρέθη μετὰ τῶν ἄλλων εἰς τὸ χάσμα καὶ, καίτοι ἦτο μᾶλλον ἐπιφανειακῶς, δέον νὰ χρονολογηθῆ ἔπίσης εἰς τὴν ΜΜΙ περίοδον, ἀφοῦ οὐδὲν ἀνευρέθη κατὰ χώραν, δυνάμενον νὰ χρονολογηθῆ εἰς μεταγενεστέρην περίοδον.

2) Ἰε ρ ἄ Ζ ά κ ρ ο υ. Φαίνεται ὅτι εἶναι δύο : Τὸ ἓν εἶναι ἐπὶ ὑψώματος ἀκροπόλεως παρὰ τὸ Ἐπάνω Ζάκρο, ὑπὸ ἐπικρεμάμενον βράχον : τὸ ἐπεσκέφθη ὁ E v a n s τὸ 1894, ὅστις καὶ δίδει ὀλίγας περὶ αὐτοῦ πληροφορίας καὶ περὶ τῶν ἀναθημάτων του, τῶν ὁποίων ὀλίγα εὐρίσκονται εἰς τὸ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης, δύο δὲ ἢ τρία ἀναφέρει ὁ Lucio M a r i a n i⁶². Δύο γυναικεῖα εἰδώλια, ἓν μὲ collar Medicis καὶ ἕτερον μὲ διπλὴν ζώνην, τμήματά τινα ἀνδρικών μορφῶν. ζῶδια καὶ μέλη ἀνθρώπων ἢ ζῶων ἀποδεικνύουν ὅτι πρόκειται περὶ ἱεροῦ τοῦ αὐτοῦ τύπου. Τὸ ἕτερον εἶναι ἐπὶ γυμνοῦ λόφου εἰς θέσιν «στοὺς Ἀθροπόλιθους», περὶ τὸ ἓν μίλιον νοτίως τοῦ Ἐπάνου Ζάκρου⁶³. Ὀλίγα λείψανα οἰκημάτων ἴσως νὰ ἀνήκουν εἰς τὸ ἱερόν. Ὁ E v a n s τὸ 1896 εἶδεν ἐν Ζάκρῳ ὀλίγα πῆλινα εἰδώλια, τὰ ὅποια εἶχον ἐκεῖθεν τὴν προέλευσίν των. Τὸ 1903 ἐπεσκέφθη μετὰ τοῦ B o s a n q u e t τὸν χώρον ὅπου ὑπὸ χαμηλὴν ὄφρυν τοῦ λόφου διεκρίνετο σειρὰ κοιλωμάτων. Ἐν τούτων εἶχε χρησιμεύσει ὡς ἀποθέτης ἀναθημάτων· διὰ μικρᾶς σκαφῆς ἤλθον εἰς φῶς καὶ ἄλλα πῆλινα εἰδώλια καὶ ζῶδια (ἓν μέγα βοδὸς καὶ πόδες συνεζευγμένοι ἀνδρικών εἰδωλίων), ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Πετσοφᾶ τόσοσιν κατὰ τὸν τύπον ὅσον καὶ κατὰ τὸν πηλόν.

3) Ἰ ε ρ ὀ ν Χ α μ α ἰ ζ ι. Ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ καὶ κωνοειδοῦς λόφου, τοῦ γνωστοῦ λόφου τῆς ὀξείας αὐτοῦ κορυφῆς μὲ τὸ ὄνομα τὸ Σουβλωτὸ Μουρί, νοτίως τοῦ χωρίου Χαιμαῖζι Σητείας, κεῖται τὸ ὑπὸ τοῦ Ξανθοῦδιδου ἀνασκαφὲν κτήριον, τὸ ὅποῖον ἠρμηνεύθη ὑπ'

rest of the objects in clay γ. Δὲν ἀποφαίνεται ὁμως ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως τοῦ Bosanquet ὅτι ἡ κατηγορία τοῦ πηλοῦ γ εἶναι μεταγενεστέρη τῆς τοῦ α. Ἐκ τοῦ εὐρήματος τοῦ Ἰεροῦ Μαζᾶ ἀπεδείχθη τοῦτο ἀπίθανον καὶ τοῦτο καθιστᾶ πολὺ πιθανὴν τὴν χρονολόγησιν τῆς εὐμεγέθους κεφαλῆς εἰς τὴν ΜΜΙ περίοδον. Τὸ μέγεθος, ἡ τεχνικὴ τελειότης, ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὰ λοιπὰ εἰδώλια ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ὅτι τὸ εἶδωλον παρίστα μᾶλλον θεότητα. Ὡστε δὲν εἶναι ἀλήθης ὅτι οὐδὲν ἴχνος ἔξ εἰδώλου θεότητος ἀνευρέθη ἐν Πετσοφᾶ. Ἡ ὑπαρξὶς μεγάλων εἰδώλων κατὰ τὴν ΜΜ I-II ἐποχὴν ἐπιβεβαιουταὶ διὰ τῆς ἐκ Παλαιοκάστρου μεγάλης κεφαλῆς εἰδώλου, ἀριθ. 4908, ἀτυχῶς μὴ δημοσιευθείσης. Περὶ τοῦ ἀναλόγου μεγέθους ταύρου ἐκ Μαζᾶ βλ. ἀνωτέρω.

⁶²) E v a n s, P. of M. I σ. 151, M a r i a n i, Antiquità Cretesi, «Mon. Ant.» VI (1895) σ. 182, εἰκ. 17, σελ. 176, εἰκ. 5.

⁶³) Τὰ δύο ἱερά δὲν φαίνεται νὰ συμπίπτουν εἰς ἓν καὶ μόνον. Διὰ τὸ δεῦτερον βλ. BSA IX (1902-3) σ. 276. Πρβλ. Nilsson, αὐτ. σ. 71.

αὐτοῦ ὡς μεσαιωνικὴ οἰκία⁶⁴. Τόσον ὅμως ἡ θέσις ὅσον τὸ ἔλλειψοειδὲς σχῆμα, ἢ ἔσωτερικὴ διάμθρωσις καὶ τὸ μέγεθος (22×14,5 μ.) τοῦ οἰκοδομήματος τούτου ἀφήνουν ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς ἐρμηνείας. Ὁ εἰς τὸ κέντρον βόθρος, ὅμοιος καθ' ὅλα πρὸς τοὺς ΜΜΙ ἀποθέτας, εἶναι ἀμφίβολον ὅτι ἦτο ποτὲ δεξαμενὴ ὕδατος : οὔτε τὸ κτιστόν, οὔτε τὸ λαξευτόν αὐτοῦ τμήμα θὰ συνεκράτει τὸ ὕδωρ καὶ τὸ κτήριον θὰ ἔδει νὰ εἶχε τότε στέγην πρὸς τὰ ἔσω ἐπικλινῆ. Βωμὸς καὶ τέφρα εἰς ἓν τῶν δωματίων ἀποδεικνύουν λατρείαν. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα βεβαίως δὲν εἶναι ἐπαρκῆ διὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὸ ὅλον οἰκοδόμημα ὡς Ἱερόν. Διὰ τὴν ἱερότητα ὅμως τῶν περιφερῶν οἰκοδομημάτων καὶ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ σχήματος εἰς τάφους καὶ ἱερά τῆς Ἑλλάδος ὁμιλεῖ αὐτὸς ὁ Ξανθοῦδίδης (σ. 159 κ.ἑξ.). Ὑπενθυμίζω τοὺς περιφερεῖς οἰκίσκους-ἱερά, οἵτινες ἀπὸ τῶν ὑστέρων μυκηναϊκῶν χρόνων κληρονομοῦνται εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς (βλ. τὸ ἄριστον ὁμοίωμα τοιοῦτου ἱεροῦ εἰς τὴν Συλλογὴν Γιαμαλάκη)⁶⁵. Ἐπίσης τὰ ἐντὸς τοῦ κτηρίου ἀνευρεθέντα δὲν ἀποδεικνύουν Ἱερόν, ἀποτελοῦν ὅμως ἀξιόλογον περὶ τούτου ἔνδειξιν, ἀφοῦ μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ὁ βωμὸς, ἱκανοὶ λύχνοι, πύραυνον, ρυτὸν καὶ κυλινδρικὸν σκεῦος, ὅμοιον πρὸς τὰ εἰς τὸ Ἱερόν τῆς Κουμάσας ἀνευρεθέντα. Ἄλλως δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι ἐντὸς τῶν ἀναμφισβητήτως ἱερῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Πετσοφᾶ καὶ τοῦ Γιούκτα δὲν ἀνευρέθησαν σκευὴ ἢ εἶδωλα ἀποδεικνύοντα τὴν ἱερότητά των. Πολὺ σημαντικὸν ὅμως εἶναι τὸ γεγονός τῆς ἀνευρέσεως τριῶν εὐμεγέθων εἰδωλίων καὶ κεφαλῆς τετάρτου εἰς ἓν ἔξωτερικῶς ἐφαπτόμενον τοῦ οἰκήματος διαμέρισμα καὶ εἰς ἕτερον, συνεχόμενον πρὸς τοῦτο, σειρᾶς χαλκῶν ἐργαλείων καὶ ὄπλων, ἀναλόγων μὲ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀνετίθεντο καὶ εἰς ἱερά σπήλαια ἢ ἄλλους τόπους λατρείας⁶⁶. Ταῦτα εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐρρίφθησαν ἐκ τοῦ οἰκήματος πρὸς τὰ ἔξω, ἀφοῦ μάλιστα τὸ οἰκοδόμημα περιεκλείετο ὑπὸ παχέων τοίχων ἄνευ ἀνοιγμάτων, τὰ δὲ διαμερίσματα ὅπου τὰ εἶδωλα καὶ τὰ χαλκᾶ ἦσαν κλειστά. Πιθανῶς πρόκειται περὶ ἱερῶν ἀποθετῶν, ἀναλόγων πρὸς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι περιβάλλουν τοὺς κυκλικοὺς τάφους

⁶⁴) Στ. Ξανθοῦδίδου, Προϊστορικὴ οἰκία εἰς Χαμαίτι Σητείας, Ε Α 1906, σ. 118 κ. ἑξ.

⁶⁵) Δημοσιεύσεις του ὑπὸ Στυλ. Ἀλεξίου, «Κρητ. Χρονικά» Δ' (1950) σ. 441 κ. ἑξ., ὅπου προσάγονται πολλὰ ἀνάλογα.

⁶⁶) Ὁ Ξανθοῦδίδης, αὐτ. σ. 120, ἐνόμισε ταῦτα μεταγενέστεραν μυκηναϊκῶν χρόνων προσθήκην ὅμως τόσον τὰ εἶδωλα, ὅσον ἴσως τὰ ὄπλα — βλ. καὶ τὰ μετ' αὐτῶν ἀνευρεθέντα λίθινα πόματα — δεικνύουν χρονολογίαν ΜΜΙ. Ἄλλως αὐτὸς ὁ ἀνασκαφεὺς παραδέχεται τὴν ἐκδοχὴν ὅτι ἀπερρίφθησαν ἐκ τοῦ ἱεροῦ δωματίου 4α τῆς οἰκίας, ἥτις οὐδὲν μεταγενέστερον τῆς ΜΜΙ ἐποχῆς παρέσχεν.

τῆς Μεσσαράς διὰ τὰ δεχθῶν τὰς εἰς τοὺς νεκροὺς προσφορὰς⁶⁷. Ἐχομεν λοιπὸν καὶ ἐνταῦθα Ἱερὸν Κορυφῆς ἐνθα μέγα ἐλλειψοειδῆς κτήριον ἐχρησίμευσεν ὡς κύριον Ἱερὸν, ἐνῶ αἱ ἀναθέσεις ἐγένοντο ἐντὸς κτιστῶν διαμερισμάτων. Διὰ τὴν χρονολογίαν τῶν εἰδώλων οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀνήκουν εἰς τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν⁶⁸. Ὁ τύπος καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν εἶναι ἀνάλογος τῶν ἐν Πετσοφᾶ καὶ Μαζῶ (πρὸς τὸν πιλίσκον, τὸ φόρεμα μὲ τὰς πλαγίας πτυχώσεις τῆς γυναικὸς καὶ τὰς καμπυλότητος τῶν βραχιόνων). Ἀνάλογον στάσιν προσευχῆς τῶν ἀνδρῶν καὶ ὁμοίαν γυναικείαν ἐσθῆτα μὲ πλαγίας πτυχώσεις θὰ συναντήσωμεν εἰς τὴν ὁμάδα εἰδώλων τοῦ Πισκοκεφάλου Σητείας.

4) Ἱε ρ ὸ ν Π ι σ κ ο κ ε φ ᾶ λ ο υ Σ η τ ε ῖ α ς.

Αἱ πληροφορίες περὶ τοῦ Ἱεροῦ Πισκοκεφάλου εἶναι ὀλίγαι καὶ σποραδικαί· τὰ ἐξ αὐτοῦ προερχόμενα ἀναθήματα ἄλλα ἐξηφανίσθησαν, ἄλλα ἐπωλήθησαν λάθρα, μία δὲ σειρὰ λίαν σημαντικῶν παρέμεινε μέχρι σήμερον οὐσιαστικῶς ἀδημοσίευτος καὶ δημοσιεύεται ἐνταῦθα.

Ὁ *Evans* ἐπεσκέφη πρώτη τὸ 1894 μίαν θέσιν εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς μιλίου ἀπὸ τὸ χωρίον καὶ ἀριστερὰ τῆς νέας ὁδοῦ καὶ ἐσημείωσεν εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν του ὑπὸ ἡμερομηνίαν 12/4/94 τὴν παρουσίαν λειψάνων τοίχων καὶ ὀστράκων⁶⁹. Οὐδεμία ὅμως συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου ἐπηκολούθησε. Δύο ἔτη κατόπιν ὁ *Lucio Mariani* ἐδημοσίευσεν ὡς ἐκ Σητείας προερχόμενον σημαντικὸν εἶδωλιον γυναικὸς, τὸ ὁποῖον εἶχε λάβει ὡς δῶρον⁷⁰ (ἐνταῦθα πίν. ΣΤ 1 ἀρ. 2, ἐξ ἔκμαγειου) ἢ προέλευσίν του ἐκ Πισκοκεφάλου, μικρὸν ἀπέχοντος ἐκ Σητείας καὶ ἀποδώσαντος εἰδῶλια ἐντελῶς ὁμοίου τύπου, δὲν εἶναι λογικὸν νὰ ἀμφισβητηθῇ. Τὸ πρῶτον ἐδημοσιεύθη ὡς ἐκ Πισκοκεφάλου προερχόμενον εἶδωλιον (ἐνταῦθα πίν. ΣΤ 2, ἀρ. 2) ὑπὸ τοῦ *F. Forster*, ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἐκ Πραισοῦ προερχομένων⁷¹. Τὸ

⁶⁷) Βλ. *Xanthudides*, *The Vaulted Tombs of Messarà*, London 1924.

⁶⁸) Βλ. ἀνωτέρω, ὑποσ. 66. Ἐκ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὰ προσκίσματα χρονολογίας ἐξάγεται ὅτι ὁ ἀνασκαφεὺς ἐθεώρησε τὰ ἐντὸς αὐτῶν ἀνευρεθέντα εἰδῶλια καὶ ὄπλα ΥΜΙΙΙ.

⁶⁹) Βλ. *J. Pendlebury—Money—Coutts—Eccles*, *Journeys in Crete*, 1934 ἐν *BSA XXXIII* (1932-3) σ. 96.

⁷⁰) *Lucio Mariani*, *Antichità Cretesi*, «*Mon. Ant.*» VI (1896) σ. 27 εἰκ. 3 καὶ 4. Ὁ δημοσιεύσας σημειοῖ: «*trovata a Sitia e regalatami da Haggi Ikonotaki*». Τὸ εἶδωλιον πιθανῶς εὐρίσκεται εἰς τὸ Museo Pigorini (Ρώμη), ἐκμαγειὸν δὲ τούτου εὐρίσκεται κατατεθειμένον εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου.

⁷¹) Ἐν *BSA VIII* (1901-2) σ. 273, εἰκ. 1. Τοῦτο εἶναι καθ' ὅλα ὁμοιον πρὸς τὸ τοῦ πίν. ΣΤ 2, ἀρ. 3 τῆς ἀκολουθοῦ ὁμάδος.

ἔτος 1910 ἀπεστάλησαν ἐκ Σητείας καὶ κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἱεροκλείου ὁπῶν συνολικῶς ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ ὠραία ὑπὸ τοῦ Valentin Kurt Müller τὸ πρῶτον δημοσιευθεῖσα κεφαλὴ γυναικός, τὴν καλὴν ἀπεικόνισιν τῆς ὁποίας ἐπανελάβεν ὁ Helmuth Bossert εἰς τὸ περὶ Κρήτης βιβλίον του⁷². Ὁ Müller ἀνέφερεν ἐν δημοσίευσίᾳ τὰς διὰ τοῦ G. Rodenwaldt διαβιβασθείσας πληροφορίες τοῦ Ἰωσήφ Χατζηδάκη, σχετικὰς μὲ τὸ εὔρημα, καὶ παρέθεσε τὴν ἐπίσης ἀποσταλεῖσαν εἰς αὐτὸν περιγραφὴν τῶν ἀντικειμένων⁷³. Βάσει τῆς περιγραφῆς ταύτης καὶ ἡμιεξιτήλου πινακίδος ἐταυτίσθησαν τὰ ἀντικείμενα τῆς ομάδος ταύτης, τὰ ἀποκείμενα εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου (ἐνταῦθα Πίν. ΣΤ' 1, ἀρ. 1, ΣΤ' 2, ἀρ. 2, 7, 10, Πίν. Ζ' ἀρ. 9). Ἡ ταύτισις ἀπεδείχθη βραδύτερον ὀρθὴ διὰ τῆς φωτογραφίας ἣν εὔρομεν δημοσιευμένην ὑπὸ τοῦ R. Hutchison, εἰς τὴν συμπληρωματικὴν δημοσίευσιν τῶν ἐκ Παλαικαστροῦ καὶ Πραισοῦ εὑρημάτων⁷⁴.

⁷²) Valentin Kurt Müller, *Der Polos, die griech. Götterkrone*, Berlin 1915, σ. 12, πίν. 1. Helmuth Bossert, *Alt Kreta*, Berlin 1921, εἰκ. 141 καὶ σ. 31.

⁷³) V. K. Müller, αὐτ. σ. 12, ὑποσ. 5. ὅπου παρατίθεται τὸ σημεῖωμα: «*Ausserdem (ἐνν. τῆς ὠραίας κεφαλῆς) wurden gefunden: 1) Untere Hälfte einer Frau. H. 13,2 cm. Ähnliches Fragment aus derselben gegend Sitia, Mon. Linc. VI, S. 171 ff. Fig. 314. 2) Bein und Hüfte eines Mannes; rötlicher Firnisüberzug; H. 15,5 cm. 3) Halber Ober- und Unterschenkel; starke Muskulatur. 4) Bein oder Arm; Reste von braunem Firnisüberzug. Länge 8,2 cm. 5) Bürtiger Kopf mit Mütze; rötlicher dunkler Ton; glimmerhaltig. 6) Halbe Fussplatte mit Fuss; H. 4,3 cm. L. 6,4 cm. 7) Massive «ἀκανθόχοιρος». Sehr nahe verwandt sind die Funde in Petsofá; Ähnliche Kopfe und Proportionen; gleiche Trittplättchen und gleich stilisierte Tiere als Weihgeschenke. Zeit also Middle Minoan I».* Εἰς τὸ ἔγγραφο τῆς Δημοσυχίας Σητείας (ἀριθ. 240/126 τῆς 5-4-1910) παρέχεται ἡ ἀκόλουθος περιγραφή: «*Ἐν ἀγαλμάτιον πῆλινον ἄνευ κεφαλῆς καὶ ποδός, δύο κεφαλὰς ἀγαλμάτων, ἡ μίᾳ εἰκονίζουσα κεφαλὴν γυναικός καὶ ἡ ἑτέρα ἀνδρός, ἕτερον παριστάνον σῶμα γυναικός ἄνευ κεφαλῆς, τοῖα τεμαχία ἀγαλμάτων, ἐν ἄγαλμα πῆλινον εἶδος ἀκανθόχοιρον».* Τὰ στοιχεῖα προελεύσεως καὶ εἰς τὰ δύο σημεῖωματα εἶναι τὰ αὐτά: εἰς τὸ πρῶτον: «*gekauft von einem Manne namens Βασιλάκης, Fundort χωρίον Πισοκεφάλο, Βουρβουλίνα (sic), eine halbe Stunde von Siteia»* εἰς τὸ δεύτερον «*ἀνευρέθησαν πρὸ καιροῦ παρὰ τοῦ Γεωργίου Ν. Χατζηδάκη εἰς θέσιν Βουρβουλίδα τῆς περιφερείας Πισοκεφάλου».*

⁷⁴) BSA XL (1939-40), Unpublished objects from Palaikastro and Praesos, σ. 43, πίν. 20 Β. Ἡ φωτογραφία εἶναι, φαίνεται, παλαιά, ληφθεῖσα παρὰ τοῦ Bosanquet ἴσως ἐν Σητείᾳ, ἀπέκειτο δὲ μετὰ τῶν ἄλλων σημειωμάτων βάσει τῶν ὁποίων ἐγένετο ἡ δημοσίευσίς. Εἰς τὴν φωτογραφίαν δὲν εἶχε περιληφθῆ μόνον ὁ πούς Α 1 ζ.

Τὸ ἔτος 1930 προσεκομίσθησαν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας ὑπὸ τοῦ μικροπωλητοῦ Κιοστόγλου ἕξ εἰδώλια καὶ ζῳδία, τὰ ὅποια οὗτος, ὡς ἐδήλωσεν, εἶχεν ἀγοράσει εἰς τὸ Πισκοκέφαλον Σητείας παρὰ τοῦ εὐρόντος αὐτὰ παιδός. Ταῦτα ἦσαν, φαίνεται, οἱ κορμοὶ τῶν δύο μεγάλων εἰδωλίων (πίν. ΣΤ' 1, ἀρ. 3 καὶ 4), ὁ μὲ ἐπενδύτην κορμὸς (πίν. ΣΤ' 2, ἀρ. 5) καὶ δύο ἢ τρία τῶν περιέργων ζωυφίων (πίν. Ζ' 1, πλὴν τοῦ ἀριθ. 9). Ταῦτα ἀπεστάλησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἑρακλείου μὲ τὴν πληροφορίαν ὅτι ὑπῆρχον καὶ πολλὰ ἄλλα ἀνάλογα εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν πωλούμενα ἐλευθέρως. Οὕτω ἐδόθη ἡ εὐκαιρία εἰς τὸν Ἐφορον Μαρινᾶτον νὰ ἀνευρευνήσῃ ἀκριβέστερον τὴν προέλευσιν τοῦ εὐρήματος, νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν χώρον καὶ νὰ ἐνεργήσῃ μικρὰν καὶ ἐντελῶς πρόχειρον ἀνασκαφικὴν δοκιμὴν κατὰ τὸ ἔτος 1931. Τὰ πορίσματα ἀνέφερον ὁ ἴδιος περιληπτικῶς εἰς ἔκθεσίν του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας⁷⁵.

Ὁ χώρος εἰς τὸν ὅποιον ἀνευρέθησαν τὰ πωληθέντα εἰς τὸν Κιοστόγλου εἰδώλια ὑπεδείχθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πωλήσαντος παιδός Ἐλ. Βασιλάκη, ὅστις παρέδωκε καὶ τινὰ ἄλλα δευτερεύοντα τεμάχια εἰς τὸν Ἐφορον⁷⁶. Ἔκειτο ἐπὶ τοῦ λόφου Κατρίνια⁷⁷, βορειοδυτικῶς καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ χωρίου· τὰ εὐρήματα ἐγένοντο ὄχι ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ΒΑ τούτου κλιτύος· ὑπέθεσεν ὁμως ὅτι τὰ ἀναθήματα κατεκυλίσθησαν πρὸς τὰ ἐκεῖ ἕξ ὑψηλοτέρου

⁷⁵) Ἡ ἔκθεσις ὑπεβλήθη τὴν 16ην Ἰουλίου 1931 καὶ φέρει εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ Μουσείου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἦντιλσα διαφόρους πληροφορίας περὶ τῶν κατὰ διαδοχὴν εὐρημάτων, τὸν ἀριθ. 154.

⁷⁶) Ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος παρεδόθησαν τότε εἰς τὸν κ. Μαρινᾶτον καὶ σπουδαῖος σκαρaboειδῆς σφραγιδόλιθος ἐκ μέλανος λίθου μὲ ἐξίτηλον δέλτον αἰγυπτίου Φαραώ, καὶ ὠραῖον ἐξάρτημα ἐξ ἀμεθύστου.

⁷⁷) Κατρίνια ὀνομάζονται ἐν Κρήτῃ τὰ λεπτὰ ἀρχαῖα νομίσματα· φαίνεται ὅτι ὁ λόφος ἔλαβε τὸ ὄνομα ἐκ τῆς συχνῆς ἐπὶ τούτου ἀνευρέσεως τοιούτων νομισμάτων. Ἡ ὑπαρξίς ἄλλως ἀρχαιοτήτων ἑλληνικῆς καὶ ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς ἐβεβαιώθη καὶ ὑπὸ τοῦ Evans καὶ τοῦ Schachermeyr (βλ. κατωτέρω). Κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος Πισκοκεφάλου παρασχεθείσας μοι τελευταίως πληροφορίας ἡ θέσις Βουρβουλίδα εἶναι πολὺ γειτονικὴ τῆς θέσεως Κατρίνια· ἡ πρώτη εἶναι μᾶλλον πεδινὴ καὶ ὑπόκειται τῆς δευτέρας, ἥτις εἶναι λοφώδης. Ὅτι καὶ τὸ εὐρημα τοῦ 1910, τὸ σημειούμενον ὡς γενόμενον ἐν θέσει Βουρβουλίδα, προέρχεται ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου τοῦ λόφου Κατρίνια, ἐσημειώθη ὁμως τὸ γνωστότερον ὄνομα τῆς περιοχῆς, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ εἰς τὰ Κατρίνια ἀνευρῶν τὰ ἀναθήματα τῆς δευτέρας ὀμάδος Ἐλευθέριος Βασιλάκης ἦτο συγγενὴς τοῦ Κ. Μ. Βασιλάκη, εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ ὁποίου ἀνευρέθησαν τὰ πρῶτα εὐρήματα, εἰς τὸν τελευταῖον δὲ τούτον παρέχει τὸ 1931 ἡ ἀρχαιολ. Ὑπηρεσία ἄδειαν καλλιτεργείας· αἱ δύο ὀμάδες ἕξ ἄλλου παρέσχον ἀντικείμενα ἐντελῶς ὅμοια.

σημείου. Δὲν παρατήρησεν ἴχνη κτηρίων ἢ ἄλλων λειψάνων, ἀναλόγων πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Evans σημειωθέντων. Ἡ ἐπὶ τόπου διενεργηθεῖσα σκαφή ὑπῆρξε σύντομος καὶ ἐντελῶς ἐπιφανειακή, γενομένη δι' ἐνὸς μόνον ἐργάτου. Ἀπεδόθησαν τινὸς τεμάχια ἀναλόγων τῶν ὑπὸ τοῦ παιδὸς ἀνακαλυφθέντων ἀναθημάτων καὶ περισυνελέγη ἓν ὅμοιον ζωόφιον. Ὁ Μαρινάτος, παρὰ τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἡ καλλιέργεια καὶ αἱ λαθραῖαι σκαφαὶ εἶχον ἐπιφέρει ἰσχυρὰν ἀναμόχλευσιν τοῦ χώρου, ἐζήτησε παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τὴν ἄδειαν εὐρυτέρας ἀνασκαφῆς, ἡ ὁποία παρεχωρήθη⁷⁸ πλὴν ὅμως δὲν ἐπραγματοποιήθη ἡ ἔρευνα, λόγῳ ἐντατικῆς ἀπασχολήσεως τοῦ Ἐφόρου εἰς ἄλλας ἀνασκαφικὰς ἐργασίας (εἰς τὴν Κεφαλληνίαν, Ἀμάριον κ.ά.)⁷⁹. Τὰ γερόμενα εὐρήματα συσχέτισεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Valentin Müller δημοσιευθεῖσαν ὠραίαν κεφαλὴν καὶ τὰ ἄλλα μετ' αὐτῆς πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀνευρεθέντα, ὑπεστήριξε δὲ τὴν ἐνότητα τοῦ εὐρήματος παρὰ τὰς ἐκφρασθεῖσας ὑπὸ πολλῶν ἐπιφυλάξεις, διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἢ μᾶλλον ἑλληνιστικὴν ἐμφάνισιν τῆς κεφαλῆς (βλ. κατωτέρω). Ἐν ἀναμονῇ τῆς διενεργείας συστηματικῆς ἀνασκαφῆς τὰ οὕτω ἐκ πολλῶν πηγῶν προελθόντα ἐκ Πισκοκεφάλου ἀναθήματα, καίτοι λίαν σημαντικά, παρέμειναν οὐσιαστικῶς ἀδημοσιευτα. Ἐκρίνα νῦν ἀπαραίτητον νὰ τὰ δημοσιεύσω ἐνταῦθα⁸⁰, ἀφοῦ μάλιστα ὁ χαρακτήρ τοῦ χώρου ὡς ὑπαιθρίου ἱεροῦ ἐπὶ λόφου μᾶλλον βεβαιοῦται, ἵνα γίνωσιν οὕτω κτῆμα τῆς ἐπιστήμης.

Ὁ John Pendlebury κατὰ τὴν περιοδείαν του, τὴν ὁποίαν ἐξετέλεσε συνοδείᾳ τῶν δεσποινίδων Moneys-Coutts καὶ Eccles, ἀνὰ τὴν Κρήτην κατὰ τὸ ἔτος 1934, διῆλθε διὰ τοῦ Πισκοκεφάλου, ἀλλ' ὡς φαίνεται, δὲν ἐπεσκέφθη τὸν χώρον τοῦ ἱεροῦ, ἀρκεσθεῖς νὰ ἀναφέρῃ εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν ἔκθεσίν του⁸⁰ ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν ἐπισκέψεων τοῦ Evans καὶ Μαρινάτου, τὰ ὁποῖα καὶ ἐπανέλαβεν εἰς τὸ συστηματικὸν περὶ τῆς Κρητικῆς Ἀρχαιολογίας ἔργον του⁸¹. Τὸν χώρον ὅμως τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου ἐπε-

⁷⁸) Ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Μαρινάτος καὶ κατὰ τὰ ἀκολουθήσαντα ἔτη, καὶ μέχρι τοῦ 1936, δὲν ἀπέβαλε τὴν πρόθεσιν νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν.

⁷⁹) Ὁ Μαρινάτος ἐσκόπευε νὰ δημοσιεύσῃ τὸ εἶρημα τοῦ 1910, τὰ ἐν ἔτει 1930-31 περισυλλεγμένα καὶ τὰ ὀλίγα ὑπ' αὐτοῦ ἀνευρεθέντα μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς εὐρυτέρας ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης. Ἡ μὴ πραγματοποιήσις τῆς τελευταίας καὶ αἱ πολλαὶ τού ἀσχολίαι τὸν ἠμπόδισαν. Ἀπευθύνω καὶ ἐντεῦθεν τὰς εὐχαριστίας μου διὰ τὴν παραχώρησιν τοῦ δικαιώματος δημοσιεύσεως.

⁸⁰) Βλ. ἐν ὑπόσ. 69.

⁸¹) J. Pendlebury, *Archaeol. of Crete*, σ. 126.

σκέφθη κατά την περιοδείαν του ἀνά την Ἀνατολικὴν Κρήτην κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1938 ὁ γερμανὸς ἱστορικὸς Fritz Schachermeyr, ὅστις περιέλαβεν ὀλίγας πληροφορίας εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν περὶ αὐτῆς ἐκθεσίᾳ του⁸². Ἐσημείωσε τὴν παρουσίαν ἀποκλειστικῶς σχεδὸν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν ὁστρούκων καὶ τὴν ἀνακάλυψιν ἑνὸς μωσαϊκοῦ, ἀνέγραψε δὲ καὶ τὴν ἀνεύρεσιν μινωικῶν εὗρημάτων, κατὰ πληροφορίας τῶν χωρικῶν, νοτίως τοῦ χωρίου⁸³.

Αἱ ὁμίδες τῶν ἀναθημάτων Mariani καὶ Forster, τῶν πρὸ τοῦ 1910 ἀνευρεθέντων καὶ σημειουμένων ὡς ἐκ Βουρβουλίδα προερχομένων, τῶν ὑπὸ τοῦ Κιοστόγλου ἀγορασθέντων παρὰ τοῦ ἀνευρόντος ταῦτα παιδὸς Ἐλευθερίου Βασιλίκη, τῶν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου τέλος περισυλλεγέντων καὶ τῶν ὀλίγων ἐπὶ τοῦ λόφου Κατρίνια κατὰ τὴν δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν ἀνευρεθέντων ἀποτελοῦν τελείως ὁμογενῆ κατηγορίαν περιλαμβάνουσαν ὅμοια ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων ἡ μορφή καὶ τὰ εἶδη ἀποδεικνύουν ὅτι εὕρισκόμεθα πρὸ ἀναθημάτων ἱεροῦ ἀναλόγου ρύσεως πρὸς τὸ τοῦ Πετσοφᾶ. Παρίστανται καὶ ἐνταῦθα ἄφ' ἑνὸς λάτρεις ἄρρηνες καὶ θήλειαι, οἱ πρῶτοι μὲ ἀπλοῦν περίζωμα, αἱ δευτέραι μὲ περίτεχρον ἐνθῆτα καὶ κόμμωσιν, ἀτονέμουσαι λατρείαν μὲ ὠρισμένας κινήσεις τῶν χειρῶν καὶ εὐθυτενῆ πρὸ τῆς θεότητος στάσιν' ἄφ' ἑτέρου ἐμφανίζονται ἀναθηματικά τινα ζῶδια, ὄχι ἀγνώστων καὶ ἐν Πετσοφᾶ, ἀλλ' ἐκεῖ μᾶλλον σπανίων τύπων. Ἡ παρεχομένη ὅμως γενικὴ ἐντύπωσις εἶναι διάφορος καὶ προφανῶς τὰ εἶδωλα προέρχονται ἐξ ἄλλου ἐργαστηρίου: εἶναι κατὰ κανόνα εὐμεγέθη καὶ ἔχουν καλύτεραν τεχνικὴν ἐπεξεργασίαν' ἢ ἡδη δημοσιευμένη ὠραία γυναικεία κεφαλὴ εἶναι μάλιστα καταπληκτικὴ, πιερόχρυσα ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀνήκει εἰς καλοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους διὰ τὴν περίτεχρον καὶ λίαν ἐπιμελῆ κόμμωσίν της, πολλὰ δὲ διὰ τοῦτο ἐξέφρασαν ἀμφιβολίας διὰ τὴν μινωικὴν αὐτῆς προέλευσιν. Ὅμως, ὡς θὰ ἀναπτυχθῆ περαιτέρω, οὐδ' ἡ παρὰ μικροτέρα ἀμφιβολία ὑπάρχει, ὅτι ὁλόκληρον τὸ εὗρημα εἶναι ἐνιαῖον, χρονολογούμενον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μεσομινωικῆς ἐποχῆς.

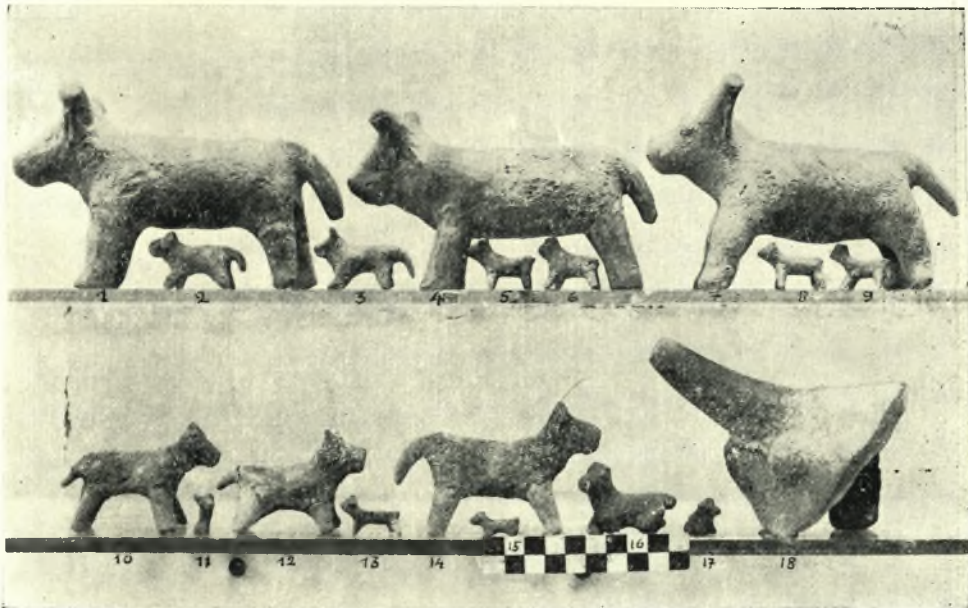
Ἡ περιγραφή τῶν ἀντικειμένων ἔχει ὡς ἀκολούθως:

⁸²) «Arch. Anz.» 1938, 3/4, σ. 474. Ἐν τὰ ὑπὸ τοῦ Evans σημειωθέντα ἀρχαῖα (βλ. ἀνωτέρω), τὰ ὁποῖα φαίνονται ἑλληνικά, παρατηρήθησαν, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ χώρου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῶν. Παράδοξον φαίνεται ὅτι τόσον ὁ Μαρινάτος ὅσον καὶ νῦν ὁ Πρόεδρος τῆς Κοινότητος Πισκοκεφάλου ἐβεβαίωσαν ὅτι δὲν φαίνονται κατὰ χώραν λείψανα κτηρίων.

⁸³) Εἰς θέσιν Βελῆ Μπέη, ἔνθα τὸ ἐλαιόφυτον Ἰωάννου Λιανουδάκη, εἰς ἀπόστασιν 5 λεπτῶν ἀπὸ τοῦ χωρίου ἀνευρέθη τὸ 1938 ἐντὸς τῆς γῆς πίθος μεγάλου μεγέθους κενὸς (πληροφορία Διοικήσεως Χωροφυλακῆς Σητείας).

1.— Πήλινα ειδώλια ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Μαζᾶ.

2.— Πήλινα ζῴδια ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Μαζᾶ.

1.— Πήλινα ειδώλια ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Πετσοφᾶ.

2.— Τμήματα πηλίνων ειδωλίων ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Πετσοφᾶ.

Α) Εἰδῶλια λατρευτῶν.

1) Ἀνδρῶν. α) Εἰδῶλιον εὐμέγεθες λατρευτοῦ, διασῶζον ἀριστα τὸ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω τμήμα τοῦ κορμοῦ μετὰ τῆς κεφαλῆς, ὕψους ὡς συνεπληρώθη 0,295 μ. Ἡ συμπλήρωσις τοῦ κάτω ἡμίσεος ἐγένετο κατὰ τὰ κατωτέρω β καὶ γ, ἐλεγχομένη ὡς ὁρθὴ ἐκ τῆς παρατηρήσεως ὅτι ὑπάρχει ἡ αὐτὴ διάπλασις τῆς ὀσφύος καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ περιζώματος, ὡς καὶ τὸ αὐτὸ ἐρυθρὸν ἐπίχρῳσμα. Τὸ ἐπίχρῳσμα τοῦτο, τόνου μᾶλλον ἀνοικτοῦ πυροῦ, ἐκάλυπτε πάλαι ὀλόκληρον τὸ σῶμα καὶ μόνον ἡ κόμη, οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ αἱ ὀφρύες ἐγράφησαν ἐπὶ τούτου διὰ καστανομέλανος χρώματος⁸⁴. Ἡ κόμη ἄλλως ἀπεδόθη καὶ πλαστικῶς δι' ὀφιοειδῶς ἐλισσομένων, οὐχὶ μακρῶν, βοστρύχων, οἵτινες ἐκκινοῦν ἀκτινοειδῶς ἐκ τῆς κορυφῆς τῆς κεφαλῆς, ὅπου συνεστρέφετο ἄλλος πλόκαμος, νῦν ἐν μέρει ἀποκρουσθεῖς. Τὰ ὅσα ἀποτελοῦν μικρὰ τετρημένα ξέσματα. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ λατρευτικὴ στάσις τῶν χειρῶν : ἡ μία, ἡ δεξιὰ, κάμπτεται ἐνώπιον τοῦ στήθους, πρὸς τὸν ὄμον, ἐνῶ ἡ ἑτέρα κρατεῖ τὸν καρπὸν τῆς πρώτης. Ἡ κάμπυλότης τῶν χειρῶν κατὰ τοὺς ὄμους ἐνθυμίζει τὰ ἀνδρῳκὰ εἰδῶλα τοῦ Χαμαῖτι⁸⁵. Ἡ κεφαλὴ συνεκολλήθη. Πίν. ΣΤ' 1, ἀριθ. 3 καὶ πλαγία ὄψις πίν. Η' 2, ἀρ. 3.

β) Τμήμα ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω ὁμοίου ἀνδρῳκοῦ εἰδῶλιου, τοῦ ὁποίου ὁ εἰς πούς εἶναι ἀποκεκρουσμένος ἀπὸ τοῦ γόνατος — τὸ κάτω τούτου συνεπληρώθη — ὁ δὲ ἕτερος, ὁ ἀριστερός, ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς κνήμης. Ὅμοιον ἐπίχρῳσμα. Ἐνταῦθα εἶναι περισσότερον σαφῆς ἡ λίαν στενὴ ὀσφὺς λόγῳ τῆς περισφίξεως διὰ ζώνης, ἣτις ὅμως δὲν δηλοῦται, καίτοι εἶναι βέβαιον ἐκ τῆς δηλώσεως τοῦ περιζώματος ὅτι ὑπῆρχεν. Ὁ αἰδοιοθύλακος διαφαίνεται ὑπὸ τὸ περιζώμα, τοῦ ὁποίου τὸ μακρύτερον ἄκρον καὶ ἡ ὀπισθία κάτω παρυφὴ δηλοῦται πλαστικῶς. Καλὴ πλάσις τῶν γόμφων, τῶν κνημῶν, καὶ τῶν γονάτων εἰς ἃς ἀπεδόθη σαφῶς τὸ προέχον ὀστοῦν καὶ ὁ μῦς. Μῆκος, ὡς συνεπληρώθη, 0,16 μ. Πίν. ΣΤ 2, ἀριθ. 3.

γ) Τμήμα ἐντελῶς ὁμοίου εἰδῶλιου, ἀπὸ τοῦ κάτω μέρους τῆς ὀσφύος — τὸ ἀνώτερον συνεπληρώθη — μέχρι τοῦ κατωτέρου τμήματος τῶν κνημῶν. Ἰσχυρὰ δῆλωσις τῆς ὀστεώσεως καὶ τῶν μυῶν τῶν κνημῶν. Ἰκανὰ ἴχνη λευκοῦ χρώματος κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ περιζώματος καθιστοῦν βέβαιον ὅτι τοῦτο ἀπεδόθη διὰ λευκοῦ. Μῆκος, ὡς

⁸⁴) Τοῦτο, πλὴν ἐξαιρέσεων, εἶναι γενικὸν εἰς τὰ ΜΜΙ εἰδῶλια, ἐρμηνεύει δὲ τὴν περιέργον ὄψιν αὐτῶν ὁσάκις ἔχει ἐξαφανισθῆ ἡ χρῳσις. Ὑπάρχουν ἐνταῦθα ἰκανὰ ἴχνη τῶν κύκλων τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ὀφρῳων καὶ ἴχνη τινὰ λευκοῦ, ἀποδίδοντος τοὺς βολβοὺς.

⁸⁵) Ε Α 1906, σ. 135-139, εἰκ. 3 καὶ 5.

συνεπληρώθη, 0,135. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 2.

δ) Ὅμοιον τμήμα ἀναλόγου εἰδωλίου, ἀλλ' ἐκ πηλοῦ ἐρυθροφαίου καὶ ἀκαθάρτου, ἐνῶ ὁ πηλὸς τῶν α-γ εἶναι μᾶλλον καθαρὸς καὶ ὄχρὸς κατὰ τὴν ἐπιφάνειάν του φαίνεται δι' ἐμβαπτίσεως τῶν εἰδωλίων εἰς λουτρὸν ἐπιμελῶς παρασκευασθέντος πηλοῦ. Δηλοῦται αἰδοιοθύλακος καὶ ὄχι περιζώμα. Τὸ πλάσιμον τῆς μορφῆς εἶναι πολὺ ἀτελέστερον καὶ τὸ ἄνω μέρος φέρει κοιλότητα διὰ τὴν ἐνσφήνωσιν τοῦ ἄνω μέρους τοῦ κορμοῦ, κατὰ τὴν γνωστὴν καὶ ἐν Πετσοφᾶ καὶ ἀλλαχοῦ τεχνικὴν τῆς εἰς δύο ἡμίση κατασκευῆς. Σωζόμ. μήκος 0,11 μ. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 1.

ε) Ἀριστερὸς πὺς ὁμοίου πρὸς τὰ α-γ εἰδώλια ἔξ ὁμοίου πρὸς αὐτὰ πηλοῦ, ἀλλ' ἀποτριβέντος καὶ ὥς ἐκ τούτου μᾶλλον ἀκαθάρτου φαινομένου, μεγαλύτερος τὸ μέγεθος — 0,145 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ μηροῦ μέχρι τοῦ κάτω μέρους τῆς κνήμης — τῶν προηγουμένων καὶ ἀνήκων ἐπομένως εἰς εἰδωλον τοῦλάχιστον κατὰ 0,06 μεγαλύτερον τοῦ α. Δὲν ἀπεικονίσθη.

στ) Τμήμα ποδός, ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ μηροῦ μέχρι τοῦ μέσου τῆς κνήμης, ἔξ ὁμοίου καθ' ὅλα πρὸς τὸ γ εἰδωλίου, ἀλλ' ἐκ πηλοῦ ὑπερῦθρου. Σωζ. μήκος 0,08 μ. Δὲν ἀπεικονίσθη.

ζ) Ἀριστερὸς πὺς ἄνευ τοῦ πέλματος καθ' ὅλα ὅμοιος πρὸς τὸν ε, ἀνήκων ὅμως εἰς πολὺ μικρότερον εἰδωλον, τοῦλάχιστον κατὰ 0,08 μικρότερον τοῦ α. Σωζόμενον ὕψος 0,08 μ. Δὲν ἀπεικονίσθη.

η) Δύο ἄκροι πόδες, τῶν ὁποίων ὁ εἰς, ὁ μεγαλύτερος, βαίνει ἐπὶ ὀρθογωνίου πλίνθου· τὸ ἥμισυ ταύτης ἀπεκρούσθη μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ ποδός· τοῦ μικροτέρου ἀπεκρούσθη ἡ πλίνθος. Ὁ μετὰ πλίνθου ἀνήκει εἰς εἰδωλον ὄχι μικρότερον τοῦ α. Δὲν ἀπεικονίσθησαν. Σωζόμ. ὕψος τοῦ πρώτου 0,05, πλάτος πλίνθου 0,063. Τοῦ δευτέρου σωζόμ. μήκος 0,035 μ.

θ) Κεφαλὴ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἔξ ἐρυθροφαίου πηλοῦ, ἀποκεκροσμένη τμήμα τῆς ἀριστερᾶς παρεϊᾶς καὶ τοῦ πώγωνος. Τὸ εἰδωλον ἦτο πολὺ μεγαλύτερον τοῦ α καὶ τῶν ἀνδρικῶν εἰδῶλων ἐκ Χαμαΐζι. Οἱ ὀφθαλμοὶ μόλις ἐδηλώθησαν πλαστικῶς. Ἡ κόμη παρεστάθη πλαστικῶς ὡς εἰς τὸ α μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι οἱ κυματισμοὶ τῶν βοστρύχων ἀπεδόθησαν μὲ μικρὰς ἐντομάς· ἡ πλαστικὴ των ἀπόδοσις ἐγένετο δι' ἐπικολληθεισῶν ταινιῶν πηλοῦ, τῶν ὁποίων μέρος, μάλιστα κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ κρανίου, ἀπεσπάσθη. Τὸ ἐπίχρισμα ἐξηφανίσθη. Ἡ κεφαλὴ εἶχε στερεωθῆ εἰς τὸν κορμὸν δι' ἐξέχοντος κάτωθεν ἐμπολίου. Μήκος 0,065. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 6.

2) Γυναικῶν εἰδώλια. α) Τὸ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω τμήμα κορμοῦ γυναικὸς μετὰ τῆς κεφαλῆς (συγκολληθείσης). Διασφύζε-

ται καὶ ἡ διπλῆ ζώνη, μαρτυροῦσα ὅτι τὸ κάτω μέρος παρίστατο μετ' ἐσθῆτος ὁμοίας τῶν β καὶ γ καὶ οὕτω συνεπληρώθη⁸⁹. Ἰσταται εὐθυτενῶς ἀτενίζουσα πρὸς τὰ ἔμπρὸς εἰς στάσιν λατρευτικὴν. Τὴν δεξιὰν χεῖρα, συμπληρωθεῖσαν κατὰ τὸν βραχίονα καὶ τὸν πῆχυν βάσει τῶν σωζομένων ἰχνῶν, φέρει πρὸς τὸν ὄμον κάμπτουσα αὐτὴν πρὸ τοῦ στήθους· ἡ παλάμη οἴονεϊ κρατεῖ τὸν ὄμον. Τὴν ἀριστερὰν φέρει διαγωνίως πρὸς τὴν ζώνην, καλύπτουσα οὕτω διὰ τοῦ πήχεως τὴν κοιλίαν. Οἱ δάκτυλοι ἐδηλώθησαν ἀδρῶς διὰ τινων ἔντομῶν. Φέρει ἐπιμελῆ κόμμωσιν μὲ πυκνοὺς βοστρύχους χωριζομένους εἰς τὸ μέσον διὰ χωρίστρας καὶ πλαισιοῦντας ἑκατέρωθεν τὸ πρόσωπον· οἱ βόστρυχοι οὕτω συγκεντροῦνται ὄπισθεν καὶ ὑψηλὰ εἰς ἐπιμήκη κρῶβυλον, ὅστις κρατεῖται εἰς τὴν θέσιν του περισφιγγόμενος διὰ ταινίας, πλατυτέρας καὶ γωνιουμένης ὄπισθεν, ὡς νὰ ἦτο ἐκ μετάλλου. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου μάλιστα ἀπεδόθησαν πλαστικῶς· οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ τὸ στόμα εἶχον ἀποδοθῆ γραπτῶς ἐπὶ τοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος, τὸ ὁποῖον, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἀφθόνων αὐτοῦ ἰχνῶν, ἐκάλυπτεν δλόκληρον τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ τὴν κεφαλὴν πλὴν τῆς κόμης, ἣτις πιθανῶς ἦτο καστανή. Ἐν καὶ δὲν φαίνονται ἴχνη περικορμίου εἶναι μᾶλλον ἀμφίβολον ὅτι εἰκονίζετο γυμνὴ τὸν ἄνω κορμόν, ἀφοῦ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ δ τοῦτο ἐδηλώθη γραπτῶς δι' ἐρυθρῶν γραμμῶν. Ἡ ταινία τοῦ κρῶβύλου ἦτο ἐπίσης λευκὴ μὲ διακόσμησιν ἐρυθρῶν κατὰ τὰς παρυφάς, μὲ παράλληλα μέλανα γραμμίδια καθέτως κύκλω κατερχόμενα. Πηλὸς δὲ συνήθης. Σφζόμενον μῆκος τοῦ κορμοῦ 0,15. Ὑψος ὡς συνεπληρώθη 0,265. Πίναξ ΣΤ' 1, ἀριθ. 4· πλαγία ὄψις ἐν πίν. Η' 2, ἀριθ. 4.

β) Τὸ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ ὁμοίου πρὸς τὸ προηγούμενον εἰδωλίου γυναικός, φερούσης διπλὴν ζώνην καὶ πλατεῖαν ἐσθῆτα, ἣτις ἔμπροσθεν μὲν καμπυλοῦται εὐθρέως πλατυνομένη καὶ καταλήγουσα εἰς τὰ πλάγια εἰς τρεῖς ἑκατέρωθεν κατακορύφους καὶ μεγάλας πτυχάς, ὄπισθεν δὲ ἐπιπεδοῦται τελείως. Ἡ διπλῆ ζώνη, συμπληρωθεῖσα ἐν μέρει, περιήρχετο κύκλω τῆς ὀσφύος ἄνευ διακοπῆς καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ εἰδωλίου εἶναι βαρὺ καὶ κοῖλον κάτωθεν, εἶχε δέ, φαίνεται, κατασκευασθῆ χωριστά, διὰ νὰ προσαρμοσθῆ ἐπ' αὐτοῦ ὁ ἄνω κορμός. Λόγω ἀποτριβῆς τοῦ λεπτοῦ ἐπιχρίοντος πηλοῦ καὶ τοῦ ἐπιχρίσματος κατέστη ἐμφανὴς ὁ ὑπέρυθρος

⁸⁹⁾ Ὅτι ἡ ἐσθῆς ἦτο ὁμοία ἀποδεικνύουν τὰ πλευρικά ἴχνη τῶν πτυχῶσεων, ἰδίως ὅμως ἡ κατὰ τὸ ὄπισθεν καὶ κάτω μέρος τῆς ζώνης ἐπιπέδωσις, σαφῶς δηλοῦσα τὴν ἐπίπεδον διαμόρφωσιν τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς αὐτῆς. Ἡ ζώνη καμπυλοῦται μόνον περισσότερον ἔμπροσθεν καὶ ὄπισθεν.

πλήρης φυλλιδίων μαρμαρυγίου (μίκας) πηλός. Ίχνη τινά ἐντὸς τῶν πτυχώσεων καθιστοῦν πιθανὸν ὅτι ἡ ἐσθῆς ἦτο ἐπίχριστος διὰ λευκοῦ χρώματος. Σφζόμενον ὕψος 0,35 μ., πλάτος τῆς ἐσθῆτος κάτω 0,10 μ, Πίν. ΣΤ' 1, ἀριθ. 1, πλαγία ὄψις, πίν. Η' 2, ἀριθ. 1.

γ) Ἐκμαγεῖον τοῦ εἰς τὸν Μ a r i a n i δωρηθέντος ἐν Σητεία καὶ ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντος⁸⁷ εἰδωλίου γυναικός, ὁμοίου πρὸς τὰ α καὶ β τύπου. Ἦδη ὁ Val. Müller τὸ συνεσχέτισεν μὲ τὸ εὔρημα Πισκοκεφάλου (αὐτ. σ. 12, ὑποσ. 5), λόγω τῆς μεγάλης πρὸς τὸ β ὁμοιότητος. Πράγματι καὶ διὰ τὴν στάσιν, τὸ μέγεθος, τὴν μορφήν τῆς ἐσθῆτος, τὸ βάρος καὶ τὴν ἐσωτερικὴν κοιλότητα οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ ἱεροῦ Πισκοκεφάλου, ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἀπόστασις τοῦ Πισκοκεφάλου ἀπὸ τῆς Σητείας εἶναι μόλις 4 χιλιομέτρα. Ἡ θέσις τῶν χειρῶν εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία μὲ τὴν τοῦ α, καὶ τοῦτο εἶναι σαφές, καίτοι ἡ δεξιὰ ἐν μέρει ἀπεκρούσθη, ἐκ τῶν σφζόμενων ἰχνῶν αὐτῆς. Οὕτω τὸ εἰδῶλιον τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ τὴν γενομένην ἀποκατάστασιν τοῦ α' ἢ διαφορὰ τῆς ἐσθῆτος ἀπὸ τὴν τοῦ β εἶναι ὅτι τὸ κυρτὸν τοῦ φορέματος εἶναι ὄπισθεν καὶ τὸ ἐπίπεδον ἔμπροσθεν· αἱ πλάγαι ὅμως πτυχαὶ εἶναι ἀκριβῶς ὁμοιαί. Διαφορὰν τινὰ παρουσιάζει ἡ ζώνη, διότι ὁ κατώτερος κύκλος ταύτης ἔχει δεσμὸν ἔμπροσθεν, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα πίπτουν ἐλεύθερα μέχρι τοῦ μέσου τῆς ἐσθῆτος⁸⁸. Σφζόμερον ὕψος 0,205, πλάτος τῆς ἐσθῆτος κάτω 0,10 μ. Πίν. ΣΤ' 1, ἀριθ. 2' πλαγία ὄψις πίν. Η' 2, ἀρ. 2.

δ) Τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ γυναικείου εἰδωλίου, ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τοῦ λαιμοῦ. Ἀμφότεραι αἱ χεῖρες ἀπεκρούσθησαν, ἡ δεξιὰ τελείως ἢ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ βραχίονος, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ μετ' ἀσφαλείας ἡ θέσις των· ἡ στάσις ἦτο μᾶλλον διάφορος παρὰ εἰς τὰ α καὶ γ, διότι δὲν φαίνονται ἰχνη τῶν χειρῶν ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, πιθανῶς δὲ ἦτο ἀνάλογος τῆς τοῦ ἐπομένου εἰδωλίου. Ἐφερε ποτὲ ἀπλὴν μᾶλλον ἢ διπλὴν ζώνην, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς ὀσφύος ἰχνῶν αὐτῆς. Ἡ λάτρις παρεστάθη ἔγκυος καὶ μὲ ἀνεπτυγμένους ἰσχυρῶς τοὺς μαστούς, τῶν ὁποίων ὅμως δὲν ἀπεδόθησαν αἱ θηλαί. Ὡς ἐσημειώθη ἤδη, τύποι ἐγκύων γυναικῶν ἐμφανίζονται εἰς Πετσοφᾶ⁸⁹. Τὸ διασωθὲν τμήμα μορφοῦται κάτωθεν εἰς ἐμπόλιον διὰ τὴν ἐνσφήνωσιν εἰς τὸ κοίλωμα τοῦ κάτω κορμοῦ⁹⁰. Ὁ κορμὸς

⁸⁷) Βλ. ὑποσ. 70.

⁸⁸) Πρβλ. τὰ κρεμώμενα ἄκρα ζώνης τοῦ ὑπ' ἀριθ. 23 εἰδωλίου Πετσοφᾶ.

⁸⁹) BSA IX (1902-3) πίν. XI, 22 καὶ ἕτερον ἀδημοσίευτον ἐκ Πετσοφᾶ παράδειγμα.

⁹⁰) Τοῦτο εἶναι, ὡς εἶπομεν, σύνηθες εἰς τὰ εἰδῶλια Πετσοφᾶ· πρβλ. τὸ μνημονευθὲν 22.

ἐκαλύφθη διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος, διασωζομένου κατὰ τὸ πλεῖστον· παρὰ ταῦτα εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν παρεστάθη γυμνός, διότι ἐπὶ τοῦ ἐπιχρίσματος διασφύζονται, καίτοι ἀμυδρῶς διακρινόμενα, ἴχνη τῆς δι' ἐρυθροῦ χρώματος διακοσμήσεως τοῦ περικορμίου· μία ταινία μὲ μικρὰ παράλληλα γραμμίδια—πρβλ. τὴν ταινίαν τοῦ κρωβύλου τοῦ α — διέρχεται διαγωνίως ἀπὸ τῆς ζώνης καὶ πλαγίως δεξιὰ τοῦ δεξιοῦ μαστοῦ· ὀλίγα ἴχνη ἐρυθρῶν γραμμῶν διακρίνονται εἰς τὸ μεταξὺ τῶν μαστῶν κατώτερον μέρος τοῦ στέρνου. Πιθανῶς ἡ μορφή παρίστατο φέρουσα ἀνοικτὸν καὶ ἀφήνον γυμνοὺς τοὺς μαστοὺς περικόρμιον, δενόμενον ἔμπροσθεν μὲ ἱμάντας, ὡς εἰς τὸ εἶδωλον τῆς Θεᾶς τῶν Ὁφρων. Σφζόμ. μήκος 0,105 μ. Πίναξ ΣΤ' 2, ἀριθ. 4. Πηλὸς ἐρυθρόφαιος.

ε) Τὸ ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τοῦ λαιμοῦ μέρος κορμοῦ γυναικείου εἰδωλίου, ἰσταμένου εἰς στάσιν προσευχῆς καὶ φέροντος ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας γωνιουμένας πρὸς τὸ κάτω μέρος τοῦ στήθους. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ εἶναι ἀποκεκρουσμένη ἀπὸ τοῦ ὤμου, διεκρίνοντο ὅμως σαφῶς τὰ σημεῖα ἐπαφῆς ἐπὶ τοῦ κορμοῦ δι' ὧν συνεπληρώθη. Ἐλλείπουν ἐπίσης αἱ ἄκραι χεῖρες. Ἡ μορφή φέρει περικόρμιον πλαστικῶς δηλωθέν, εὐρέως ἀνοικτὸν τριγωνικῶς εἰς τὸ στήθος, χωρὶς ὅμως νὰ ἀφήνῃ γυμνοὺς τοὺς μαστούς, οἱ ὅποιοι διαφαίνονται ὑπὸ τὸ ὕφασμα⁹¹. Τὴν ὀσφιν περισφίγγει διπλῆ ζώνη, ὀλίγον συμπληρωθεῖσα, ὁμοία τῆς τῶν α-δ. Ἡ κεφαλὴ εἶχεν ἐνσφηνωθῆ εἰς τὸν κορμὸν δι' ἔμπολίου, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὸ κατὰ τὸν λαιμὸν κωνικὸν κοίλωμα δι' ὁμοίου ἔμπολίου—διαφαινομένου κάτω τῆς ζώνης—ἐνσφηνωθῆ καὶ ὁ ἄνω κορμὸς καὶ κατόπιν προσετέθη ἡ διπλῆ ζώνη, ἔξασφαλίσασα οὕτω τὴν σύνδεσιν. Πηλὸς ἐρυθρόφαιος, σκοτεινότερου ἢ εἰς τὸ προηγούμενον χρώματος. Σφζόμενον ὕψος 0,085. Πίν. ΣΤ' 2, ἀρ. 5.

στ) Ὁραία κεφαλὴ εἰδωλίου γυναικὸς μὲ ὑψηλὴν ἀναδεδεμένην κόμμωσιν. Εἶναι ἡ ὑπὸ Val. M ü l l e r δημοσιευθεῖσα⁹², τῆς ὁποίας οὗτος παραθέτει λεπτομερῆ περιγραφὴν καὶ ἐρμηνείαν τῆς κομμώσεως, γενομένην ὑπὸ τῆς δεσπ. E. J a s t r o w. Ὡς ἐσημειώθη ἄνωτέρω, τὴν συσχετίζει μὲ τὰ λοιπὰ ἀναθήματα, τὰ ὅποια κατὰ τὸ σημεῖωμα τοῦ R o d e n w a l d t χρονολογεῖ εἰς τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν. Ἀνήκει προφανῶς εἰς εἰδῶλιον ὁμοίου πρὸς τὸ α τύπου καὶ εἶναι ἔκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ. Ἡ διάπλασις τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία, μόνον ἐνταῦθα διατηρεῖται ἄριστα ἢ λεπτὴ ρίς.

⁹¹) Ἀνάλογον δῆλωσιν περικορμίου, ἀφήνοντος ὅμως γυμνοὺς τοὺς μαστούς· βλέπε ἐκ Πετσοφᾶ BSA IX, πίν. XI, ἀριθ. 23.

⁹²) Βλ. σημ. 72. Τὴν κεφαλὴν ἀνεδημοσίευσαν οἱ Bossert καὶ Hutchinson βλ. σημ. 72 καὶ 74.

Οἱ πλαισιοῦντες τὴν κεφαλὴν βόστρυχοι εἶναι καθ' ὅλα ὅμοιοι μὲ τοὺς τοῦ α, ἀλλὰ καὶ ἡ καθόλου κόμμωσις βασίζεται εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχήν, τὸν διαχωρισμὸν εἰς τὸ μέσον διὰ χωρίστρας, τὴν ἀνάσρυσιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ συστροφὴν εἰς κρώβυλον τῆς κόμης καὶ τὴν ἀνάδυσιν τῆς διὰ ταινίας⁹³. Ἡ ἐρμηνεία τῆς Jastrow δὲν φαίνεται καθ' ὅλα ἀκριβής. Ὁ συρμὸς τῆς κομμώσεως ἦτο μᾶλλον ὁ ἀκόλουθος: Ἡ κόμη ἐχωρίζετο κατὰ τὸ πρόσθιον μέρος διὰ χωρίστρας εἰς τὸ μέσον, οἱ δὲ πλόκαμοι, διερχόμενοι ἄνω τῶν ἐνταῦθα πλαστικῶς δηλωθέντων ὧτων, ἐκτενίζοντο πρὸς τὰ ὀπίσω, ὅπου ἐστερεοῦντο ἀναμεταξύ των οἱ δεξιοὶ καὶ οἱ ἀριστεροί, σχηματίζοντες μικρὸν δεσμὸν εἰς τὸ κάτω μέρος· τὸ κύριον μέρος τῆς κόμης, περὶ τὸ κέντρον, ἐκτενίζετο κεραισμένως πρὸς τὰ ἄνω καὶ κατενέμετο κύκλῳ εἰς δέσμας, τῶν ὁποίων αἱ πρόσθιαι, ἦσαν, ὡς εἶναι φυσικόν, παχύτεραι· τὰ ἄκρα τούτων ἐγυρίζοντο εἴτα πρὸς τὰ ἔσω, πρὸς τὸ κέντρον τῆς κεφαλῆς, ὅπου καὶ ἐστερεοῦντο, φαίνεται, διὰ σφηκωτῆρος· μικρὸν ἄκρον τῶν πλοχμῶν τούτων εἶναι φανερόν εἰς τὸ μέσον καὶ μᾶλλον πρὸς τὰ ὀπίσω. Εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο στερεὸν ὑπόβαθρον (τουπέξ)⁹⁴· τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἡ κόμμωσις ἀπετελεῖτο ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς πλουσίας κόμης· ἴσως ὅμως νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ἐσωτερικῶς καὶ τολύπαι τριχῶν, τὰς ὁποίας ἀείποτε αἱ γυναῖκες συνηθίζουσαν νὰ χρησιμοποιοῦν διὰ νὰ συμπληροῦν καὶ τὴν πλουσίαν ἀκόμη κόμην των. Ἴνα κρατηθῇ ὁ ὑψηλὸς καὶ εὐρὺς κρώβυλος περιεσφίγγετο διὰ πλατείας

⁹³) Ὅμοια μικρὰ καὶ χονδροειδῶς ἀποδοθεῖσα κεφαλὴ, μὲ ἀνάλογον ὑψηλὴν ἀναδεδεμένην διὰ ταινίας κόμμωσιν, ἀπόκειται εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθ. εὐρετηρίου 4849, ἀδημοσίευτος. Εἶναι ἀνακριβὲς τὸ ὑπὸ τοῦ Müller σημειωθὲν ὅτι ἀνάλογον κόμμωσιν φέρει ἡ ἐκ Τυλίσου ΜΜΙ κεφαλὴ ΕΑ 1912, σ. 229, ἀρ. 1 (=Tyliossos à l'époque minoenne, Paris 1921, σ. 72, εἰκ. 37, 1' ὀπισθία ὄψις: Tyliossos, Villas minoenne, Paris 1934, πίν. XXXI, 2 δεξιὰ. Τὸ ἐν καταγραφῇ μετ' αὐτῆς ἀποδοθὲν εἶναι διάφορον εἰδώλιον καὶ ἐσφαλμένως παρετέθη ὡς πλαγία ὄψις τοῦ αὐτοῦ). Ἡ κεφαλὴ αὕτη φέρει οὐχὶ κόμμωσιν, ἀλλὰ περιτέχνον πέτασον, ἐξ ὀριζοντίων ταινιῶν ἀποτελούμενον, ἐκατέρωθεν διὰ ταινιῶν ἐπίσης πλαισιούμενον καὶ φέροντα ἄνω κροσσωτὴν ἀπόληξιν· εἰς τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν, ἐσωτερικῶς, ἐλίσσονται τρεῖς ἕλικες, διακοσμητικὰ μᾶλλον ἐπιθήματα τοῦ πετάσου παρὰ πλοκαμίδια τῆς κόμης. Ἡ παριστανωμένη γυνὴ φέρει πελώρια ὑπὸ μορφὴν κρικῶν ἐνώτια.

⁹⁴) Τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ὑπεστήριξεν ἡ Jastrow, καί, ὡς μοι ἀνεκοίωσεν, ὁ κ. Μαρινότος, θεωρῶν μάλιστα ἀνάλογα ὑπόβαθρα κομμώσεως τὰ χρυσᾶ ἐκ Τίρυνθος πλέγματα (προφανῶς τὰ μετ' ἡλέκτρον τοῦ γνωστοῦ θησαυροῦ «Athen. Mitteil.» LV (1930), παρηνθ. πίν. XXX καὶ XXXI). Ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς, ἀφήνει ὅμως ἀνεξήγητον τὴν ἐκ τὸσον πολυτίμων ὑλῶν κατασκευῆν των, ἀφοῦ μετὰ τὴν ἐπ' αὐτῶν στερέωσιν τοῦ κρώβυλου καθίσταντο ἀθέατα.

ταινίας κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μεταλλικῆς (βλ. ἄνωτέρω). Ὑπ' αὐτὴν ἐσύροντο μικρὰ βοστρυχίδια ἐκ τῆς πρὸς τὰ ὀπίσω ἐκτενισμένης κόμης. [Ἀνάλογα βοστρυχίδια διακρίνει τις ὑπὸ τὸν πέτασον τῆς ἐκ Τυλίσου ΜΜΙ κεφαλῆς]. Τὸ ἐπίχρισμα τῆς κεφαλῆς ἔχει ἐξαφανισθῆ· ὁμῶς διασφύζονται ἐλάχιστα ἴχνη τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν ὅτι τὸ πρόσωπον καὶ ἡ ταινία ἦσαν διὰ λευκοῦ κεχρωσμένα, ἡ δὲ κόμη διὰ καστανομέλανος. Ἡ ἄνωτέρω περιγραφή εἶναι ἱκανὴ νὰ πείσῃ ὅτι ἡ ὠραία κεφαλὴ δὲν δύναται νὰ διαχωρισθῆ ἀπὸ τὴν κεφαλὴν τοῦ α καὶ τὰς ἀμέσως κατωτέρω περιγραφόμενας. Ἡ ἐκ τοῦ σύνεγγυς μάλιστα παραβολὴ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, τῶν λεπτομερειῶν καὶ τῆς τεχνικῆς τῆς κομμώσεως, δὲν ἀφήνει οὐδὲ τὴν παραμικροτέραν ἀμφιβολίαν⁹⁵. Ἐκ τούτου καταφαίνεται ἡ μοναδικὴ σημασία τοῦ ἀντικειμένου τούτου, τῆς ὠραιότερας, καθ' ὅσον γνωρίζω, πηλίνης μινωικῆς κεφαλῆς. Πηλὸς ἀπολύτως ὅμοιος μὲ τὸν τῶν εἰδωλίων α καὶ γ. Ὑψος 0,08 μ. Πίν. ΣΤ' 2, ἀρ. 7 καὶ Η' 1' πλαγία ὄψις, πίν. Η' 2, ἀριθ. 6.

ζ) Κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου, ὁμοία τῆς τοῦ α. Ἡ κόμη ἀπεδόθη ὀλιγώτερον ἐπιμελῶς καὶ οἱ βόστρυχοι ἀποσπασθέντες ἄφησαν μικρὰς αὐλακας, αἵτινες δεικνύουν ὅτι ἐχωρίζοντο οὗτοιεῖς τὸ μέσον, ἄνω τοῦ μετώπου, διὰ χωρίστρας. Τοῦ κρωβύλου ἐσώθη μόνον ἡ βᾶσις, ἀλλὰ συνεπληρώθη οὗτος ἀσφαλῶς κατὰ τὸ α. Σφύζονται λείψανα τοῦ λευκοῦ ἐπίχρισματος τοῦ προσώπου. Ὑψος τῆς κεφαλῆς 0,055, μετὰ τοῦ κρωβύλου, ὡς συνεπληρώθη, 0,08. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 9' πλαγία ὄψις πίν. Η' 2, ἀριθ. 8.

η) Ὅμοια κεφαλὴ ἐπιμελεστέρας κατασκευῆς. Ἡ πλαισιοῦσα τὸ μέτωπον κόμη εἶχε ἀποδοθῆ διὰ πλαστικῶν πλοκαμιδίων, ὡς εἰς τὸ α ἀλλ' ἡ χωρίστρα τοῦ μέσου δὲν εἶναι σαφής. Ὁ κρωβύλος συνεπληρώθη ἐξ ὀλοκλήρου. Ὑψος τῆς κεφαλῆς ἀνευ τοῦ κρωβύλου 0,053, μετ' αὐτοῦ 0,073. Πίν. ΣΤ' 2, ἀρ. 8' πλαγία ὄψις πίν. Η' 2, ἀρ. 7.

θ) Ὅμοια κεφαλὴ ἐκ μᾶλλον ἀκαθάρτου πηλοῦ, διαβεβρωμένη τὸ πρόσωπον καὶ ἀποκεκρουσμένη μέρος τοῦ κρανίου, ὡς καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ κρωβύλου. Ὑψος σφῆζόμ. 0,055. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 11' πλαγία ὄψις πίν. Η' 2 ἀριθ. 10.

ι) Γυναικεία κεφαλὴ ἐκ πηλοῦ κεραμόχρου, ὀλίγον ἀποκεκρουσμένη

⁹⁵ Ὡς ἐσημειώθη ἤδη πολλαὶ ἀμφιβολίαι προεβλήθησαν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς κεφαλῆς. Ὁ Hutchinson, αὐτ. 43 καὶ ἄλλοι ἐθεώρησαν ὡς ἑλληνικῶν χρόνων. Ἀμφιβολίας εἶχεν ἐκφράσει, καθ' ὅσον ἐνθυμοῦμαι ἀρχικῶς καὶ ὁ Μαρινάτος. Ὁ Bossert, αὐτ., σ. 31 σημειοῖ: «*Nicht mittelminoisch I, wie Müller angibt sondern Endes spätminoisch I. Vgl dazu Jahrb. d. arch. Inst. 1915, s. 277 Anm. 2*».

τὸν δεξιὸν κρόταφον. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ ἡ κόμη ἀπεδόθη ἀδρῶς. Οἱ ὀφθαλμοὶ ἐδηλώθησαν ἐλαφρῶς πλαστικοί. Ἡ προέχουσα σιαγὼν δίδει ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ ἀνδρικήσ κεφαλῆς μετὰ πάγωνος⁹⁶, ἀλλ' ἡ κόμμωσις δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίαν ὅτι πρόκειται περὶ γυναικός: ὑπάρχει ὁ αὐτὸς κρῶβυλος ὡς εἰς τὰ α, ε-θ, ἀλλὰ μᾶλλον κωνικῶς πρὸς τὰ ἄνω καὶ ὀλίγον πρὸς τὰ ὀπίσω μορφοῦμενος καὶ συγκρατούμενος δι' ἀναλόγου ταινίας. Τὸ ὄπισθεν εἶναι ἀδρότερον ἐπεξεργασμένον. Τὸ ἐπίχρισμα ἐξηφανίσθη. Ὑψος 0,07. Πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 10' πλαγία ὄψις πίν. Η' 2, ἀρ. 9.

ια) Δεξιὰ χεὶρ ἀποσπασθεῖσα ἐκ γυναικείου εἰδωλίου ἀναλόγου φαίνεται, πρὸς τὸ α τύπου, καὶ ὁμοίως πρὸς τὸ δεξιὸν τῆς ὀσφύος καμπτομένη καὶ συστρεφομένη. Μῆκ. 0,06. Δὲν ἀπεικονίσθη.

B) Ζ ὄ δ ι α.

Μεταξὺ τῶν ἀναθημάτων τοῦ Ἱεροῦ Πισκοκεφάλι ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἓν μόνον εἶδος καὶ τοῦτο ἐκ πρώτης ὄψεως ἀλλόκοτον (Πίν. Ζ' 1, ἀριθ. 1, 5, 8-10) τὸ ὁποῖον ὅμως ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Μαρινάτου τῇ βοήθειᾳ εἰδικῶν. Ὅτι ἐπρόκειτο περὶ κολοπέρου τῆς οἰκογενείας τῶν φυλλοκεράτων, εἶδος κανθάρου, ἡδύνατό τις εὐχερῶς νὰ διαγνώσῃ ἐκ τῆς συνολικῆς μορφῆς τοῦ σώματος, ὄμοιου τοῦ σχῆμα καὶ πεπλατυσμένου κάτωθεν, καὶ τῆς διαχαράξεως κατὰ τὴν περιφέρειαν καὶ τὴν ράχιν γραμμῶν, ἀποδιδουσῶν τὸν διαχωρισμὸν τῶν φυλλοκεράτων⁹⁷. Καὶ τὰ πέντε ἀνευρεθέντα ὁμοιώματα ἔχουν τὰ αὐτὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ, δῆλωσιν τῶν φυλλοκεράτων, πόδας ἀνὰ ζεύγη, κάτωθεν ἐκφυόμενα καὶ πλαγίως πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω διευθυνόμενα⁹⁸, ἐπιπεδουμένην ἔμπροσθεν κεφαλὴν καταλήγουσαν εἰς πλατὺ τοξωτὸν καὶ ὀδοντωτὸν ἢ μᾶλλον προιονωτὸν ρύγχος καὶ τέλος κέρας πρὸς τὰ ἄνω κυρτούμενον, σχετικῶς μὲ τὸ σῶμα ἰσχυρῶς ἀνεπτυγμένον. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐβοήθησεν ἰδιαίτερος εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ εἶδους, τὸ ὁποῖον φέρει τὸ ὄνομα ἔξ αὐτοῦ τοῦ

⁹⁶) Ὁ πρῶτος δημοσιεύσας V. K. Müller, αὐτ., σ. 12, ὑποσ. 5 ἀρ. 5 τὴν περιγράφει: «*bärtiger Kopf mit Mütze*» ὁμοίως ὡς ἀνδρικήν τὴν ἐξέλαβον οἱ ἐκ Σητείας ἀποστειλάντες (βλ. ἀνωτέρω σημ. 73).

⁹⁷) Ὁ διαχωρισμὸς τῶν φυλλοκεράτων διακρίνεται καὶ εἰς τὰ δ καὶ ε τὰ ὁποῖα φέρουν παραλλήλους ἐπ' αὐτῶν χαράξεις.

⁹⁸) Ἐπειδὴ οἱ πόδες ἦτο δύσκολον τεχνικῶς νὰ κατασκευασθοῦν ἐξέχοντες ἀπεδόθησαν διὰ πλαστικῶν ταινιῶν προσκεκολλημένων ἐπὶ τοῦ σώματος· παρεστάθησαν δὲ 4 ζεύγη ἢ 2 μόνον, τῶν ἄλλων δύο ἀποδοθέντων γραπτῶς, ἢ ἀπλοποιήθησαν εἰς 4 μικρὰς ἀποφύσεις. Εἰς ἓν τῶν παραδειγμάτων παρελείφθη ὅλως ἡ δῆλωσις των.

χαρακτηριστικοῦ, ὡς καὶ ἐκ τῆς ἰδιότητος τοῦ ζωυφίου νὰ ὀρυύσει διὰ τοῦ ἰσχυροῦ ρύγχους, τοῦ κέρατος καὶ τῶν ὡς ἀσπάλακος ποδῶν του τὴν γῆν. Ὁ ὀρύκτης ὁ ρινόκερος (*oryctes nasicornis*) εἶναι μέγας κύνθαρος μὲ ἐπίμηκες καὶ ἰσχυρὸν σῶμα, τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος φθάνει τὰ τέσσαρα ἑκατοστά, χρώματος στίλβοντος καστανοφαίου καὶ ἔχων ἀκριβῶς ἐκεῖνα τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα ἀπεδόθησαν ὑπὸ τῶν μινωιτῶν πηλοπλαστῶν⁹⁹ ὡς καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ πρὸς τὰ ἄνω προεξοχὴ κατὰ τὴν ἔνωσιν τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ θωρακισμένον σῶμα ἀπεδόθη εἰς τὰ μεγαλύτερα α καὶ β. Τὸ ρύγχος παρεστάθη ὡς εἶναι πράγματι, κινητικόν, πότε ὑψούμενον — ὡς εἰς τὸ ε — πότε προτεινόμενον — ὡς εἰς τὸ δ — πότε πρὸς τὴν γῆν ἐστραμμένον — ὡς εἰς τὰ α, β, καὶ γ. Τὸ ζωῦφιον εἶναι σύνηθες εἰς τοὺς κήπους, ὅπου ἡ νύμφη του ἐπιφέρει σημαντικὰς βλάβας¹⁰⁰. Τὸ τελευταῖον τοῦτο γεγονός ἐρμηνεύει τὴν παρουσίαν του εἰς τὸ ἱερὸν: ἡ βλαπτικὴ του ἰδιότης ἔπρεπε νὰ ἐξουδετερωθῆ, ὅπως ἄλλων ζώων, τῆς ἰκτίδος π.χ., διὰ τῆς ἀναθέσεως¹⁰⁰. Τὰ εἰδικώτερα στοιχεῖα τῶν ἀνευρεθέντων πέντε ζωυφίων εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

α) Σῶμα ἐντόνως ὠοειδές, κεφαλὴ ἐπιπεδουμένη ἐπικλινῶς, ὀδοντωτὸν ρύγχος ἐφαπτόμενον τοῦ ἐδάφους, κέρας ἀνεπτυγμένον κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐπιπεδώσεως τῆς κεφαλῆς, ἀρτίως διασφζόμενον, προεξοχὴ αὐχένος ἀποκρουσθεῖσα, χαρακτὴ δῆλωσις τῶν φυλλοκεράτων, τέσσαρα ζεύγη ποδῶν πρὸς τὰ πρόσω καὶ ὀπισθεν διευθυνόμενα, προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ σώματος καὶ μὲ μικρὰς ἐντομὰς ἀποδοθέντα, ὅπῃ ὀπισθεν κατὰ τὴν ἔνωσιν τῶν φυλλοκεράτων. Πηλὸς ὠχρόφαιος. Ἐπίχρσιμα καστανομέλαν, ἐξίτηλον κατὰ τὸ πλεῖστον. Μῆκος μετὰ τοῦ κέρατος 0,105 μ. Πίν. Ζ' 1, ἀριθ. 10.

β) Ὅμοιον μικρότερον. Διασφζεται ἡ προεξοχὴ ἐπὶ τοῦ αὐχένος. Τὸ κέρας συνεπληρώθη, ἀλλ' ἐσφζετο ἡ βάσις του. Μόνον δύο ζεύγη ποδῶν πρὸς τὰ ἔμπροσθεν διευθυνόμενα. Μῆκος ἄνευ τοῦ κέρατος 0,075. Πίν. Ζ' 1, ἀριθ. 8.

γ) Ὅμοιον καθ' ὅλα πρὸς τὸ α. Ἡ ἐξοχὴ τοῦ αὐχένος, ἂν ὑπῆρχε, ἀπετρίβη. Τὸ κέρας συνεπληρώθη. Μῆκος ἄνευ τοῦ κέρατος 0,095. Πίν. Ζ' 1, ἀριθ. 9.

⁹⁹) Δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ἐπίσης καταστροφικοῦ διὰ τοὺς κήπους ζωυφίου τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸν εἰς τὴν Κρήτην μὲ τὸ ὄνομα «*περτοίκουρας*». Δὲν γνωρίζω τὸ σημερινὸν ὄνομα τοῦ ὀρύκτου εἰς τὴν νῆσον. Μὲ ἐβεβαίωσαν ὅτι δὲν εἶναι σπάνιος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀνοίξεως εἰς τοὺς κήπους.

¹⁰⁰) Πρβλ. τὴν ἐρμηνείαν του M y r e s BSA IX σ. 381, ὅστις προσάγει ἀνάλογα ἐξ ἄλλων ἱερῶν, ζώων δηλ. βλαπτικῶν, τῶν ὁποίων ἐπεξητεῖτο νὰ ἐξουδετερωθῆ δι' ἀναθέσεως ἢ βλαπτικῆ ἐνέργεια.

δ) Ὅμοιον ζωΰφιον διαφόρου πως τύπου: ἡ κεφαλὴ κυρτοῦται περισσότερο καὶ διανοίγεται εἰς προτεταμένον τοξοειδῆς ὀδοντωτῶν ρύγχος. Ἐσφύζοντο τὰ ἴχνη τοῦ ἔπ' αὐτῆς κέρατος, ἐξ ὧν τοῦτο συνεπληρώθη. Παράλληλος χάραξις κατὰ μῆκος τῶν φυλλοκεράτων, τῶν ὁποίων ὅμως ὁ διαχωρισμὸς σημειοῦται διὰ βαθυτέρας ἐντομῆς. Ἐσωτερικῶς κοῖλον μὲ ὀπὴν τῆς κοιλότητος κάτωθεν. Πόδες δὲν ἐδηλώθησαν. Πηλὸς φαίος. Μῆκος ἄνευ τοῦ κέρατος 0,08. Πίναξ Ζ' 1, ἀριθ. 5.

ε) Ὅμοιον μικρότερον πλήρες, ἀλλὰ μὲ τὸ ρύγχος ἀνορθούμενον, οὕτως ὥστε νὰ κοιλαίνεται ἡ κάτω τούτου ἐπιφάνεια τῆς κεφαλῆς. Ὅπῃ διασφρομένη εἰς τὸ σημεῖον ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο τὸ κέρασ ἀποδεικνύει ὅτι τοῦτο ἦτο ἐνθετον, στερεούμενον ἐντὸς τῆς ὀπῆς (δὲν συνεπληρώθη). Ἐλαφραὶ ἐπιμήκεις ἀποφύσεις ἐν μέρει ἀποκρουσθεῖσαι εἰς τὴν θέσιν τῶν ποδῶν κάτωθεν. Μῆκος 0,06. Πίν. Ζ', ἀριθ. 1.

Ὅτι ἀνάθεσις τοῦ εἶδους τούτου τῶν κολεοπτέρων δὲν ἦτο παντελῶς ξένη πρὸς τὸ ἱερὸν τοῦ Πετσοφᾶ ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς εἰς αὐτὸ παρουσίας ὁμοιωμάτων οἷα τὰ 60, 62, 63 καὶ 80¹⁰¹. Ὁ δημοσιεύσας ταῦτα δὲν ἠδυνήθη, ὡς εἶναι φυσικόν, νὰ τὰ προσδιορίσῃ, ἀλλὰ νῦν διὰ τῆς συγκρίσεως δύναται νὰ βεβαιωθῇ τις σχεδὸν μετ' ἀσφαλείας, ὅτι πρόκειται περὶ ζωΰφιων τοῦ αὐτοῦ γένους τῶν κολεοπτέρων. Εἰς τὸ 60 ἀπεδόθη σαφῶς καὶ ὑπερβολικῶς πως τὸ κέρασ, οἱ ὀφθαλμοί, αἱ χαραγαὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν φυλλοκεράτων, καὶ τὸ ὀδοντούμενον ρύγχος· οἱ πόδες σχεδὸν ἀπετρίβησαν. Εἰς τὸ μικρότατον 62 ἀπεδόθησαν παράλληλοι χαραγαί, οἷαι εἰς τὰ ἡμέτερα δ καὶ ε, λακκίδια ἀντὶ ὀφθαλμῶν, ἕτερον δὲ λακκίδιον σημειοῦ ἴσως τὴν θέσιν τοῦ ἀποκρουσθέντος κέρατος. Εἰς τὸ μικρὸν 63 ἀπεδόθησαν ἐπίσης τρεῖς παράλληλοι χαραγαὶ ἐπὶ τῆς ράχεως, πλαστικοὶ ὀφθαλμοί, τὸ μικρὸν ἔξαγμα τοῦ αὐχένος, καὶ οἱ μόλις ἐξέχοντες πόδες. Διακρίνει τις τὴν θέσιν τοῦ ἀποκρουσθέντος κέρατος. Τέλος καὶ τὸ εὐμέγεθες—μῆκ. 0,085—σχεδὸν ὅσον τὰ ἡμέτερα α-γ ὑπ' ἀριθ. 80 θὰ ἀνήκη ἀσφαλῶς εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν, ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψει τὸ ἐν γένει σχῆμα τοῦ σώματος, τὸ εἰς τὴν κορυφὴν ἐξέχον κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμως ἀποκρουσθὲν κέρασ, τὸ προέχον ὀλίγον τοξοειδῶς ρύγχος, τὸν διαχωρισμὸν κεφαλῆς καὶ σώματος δι' ἀπλῶν χαρακτῶν τοξοειδῶς γραμμιδίων καὶ τὴν ἀνάλογον, ἀλλὰ συγκλίνουσιν διάταξιν τῶν χαρακτῶν γραμμῶν τῆς ράχεως· οἱ πόδες εἶναι βραχεῖς καὶ μόλις διαφαίνονται ὑπὸ τὸ

¹⁰¹) BSA IX, πίν. XIII. Τὰ 80, 62, 63 προσήγαγεν ὡς ἀνάλογα τοῦ ἐκ Πισκοκεφάλου ἀκανθοχοίρου ὁ Hutchinson, BSA XL, σ. 43. Ὁ Myers ἐξέλαβεν τὰ 60, 62, 63 ὡς λαγούς μὲ συνεπτυγμένα ἢ ἀτροφικὰ ὠτα καὶ τὸ 80 ὡς ὅμοιον ζῦφον ἢ μάλλον ὡς ἀκανθόχοιρον (hedghehog).

βαρὺ σῶμα, τὸ ὁποῖον εἶναι κοῖλον κάτωθεν, ὡς εἰς τὸ ἡμέτερον δ.

Μὲ τὰ ἐκ Πετσοφᾶ καὶ Πισκοκεφάλου ζωῦφια θὰ ἔδει νὰ συσχετισθῇ τὸ ἐκ τῆς νησίδος Ψείρας ἐκ κρυσταλλικοῦ λίθου ἀντικείμενον, τὸ ἀπεικονισθὲν ὑπὸ τοῦ Dogo L e v i καὶ ὑπ' αὐτοῦ προσδιορισθὲν ὡς τέτιξ¹⁰². Παρὰ τὴν σχηματοποίησίν του, συνήθη εἰς τὰ ἐκ λίθου ὁμοιώματα, ἀναγνωρίζει τις τὸ αὐτὸ κολεόπτερον ἐκ τῆς ἐν γένει μορφῆς τοῦ σώματος, τῆς διασταυρουμένης καὶ κύκλω περιθεούσης χαράξεως, διαχωριστικῆς, ὡς εἴπομεν, τῶν φυλλοκεράτων. Μικρὰ κοιλότης εἰς τὴν θέσιν τοῦ κέρατος ἴσως δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ μὲ τὴν ἔνθεσιν τούτου, ὡς εἰς τὸ ἡμέτερον ε. Τὸ μῆκος τοῦ ἐκ Ψείρας κολεοπτέρου εἶναι 0,052 μ.

Ἐκτὸς ἐνὸς ἄλλου μικροῦ πηλίνου ζωδίου, παριστῶντος ἴσως κύνα ἢ πρόβατον — μῆκους 0,043, ἐνταῦθα Πίν. Ζ' 1, ἀρ. 6 — οὐδὲν ὁμοίωμα ζώου ἄλλου εἴδους εὐρίσκεται μεταξὺ τῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου περιελθόντων ἐκ Πισκοκεφάλου ἀναθημάτων. Τοῦτο ἴσως δὲν φαίνεται τυχαῖον, ἀλλ' ἔχει ἴσως σχέσιν μὲ τὸ εἶδος τῶν ἀναθέσεων· τοῦτο πάντως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ πρὸ τῆς συστηματικῆς τοῦ χώρου ἀνασκαφῆς, ἥτις ὀπωσδήποτε ἐπιβάλλεται νὰ γίνῃ.

Ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων προκύπτει ὅτι ὁ γενικὸς χαρακτήρ τοῦ ἱεροῦ δὲν εἶναι διάφορος τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἄλλων Ἴερῶν Κορυφῆς. Ἡ χρονολογία εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῆς ἀκριβοῦς ἀντιστοιχίας ὠρισμένων τύπων, τόσον ἐκ τῶν εἰδωλίων τῶν λατρευτῶν ὅσον καὶ τῶν περιέργων ζωδίων· ἂν ὑπάρχῃ χρονολογικὴ διαφορά, δὲν θὰ εἶναι σημαντικὴ· θὰ ἠδύνατο ἀπλῶς νὰ συζητηθῇ ἂν ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὴν ΜΜΙΑ ἢ τὴν ΜΜΙΒ φάσιν· ἀλλὰ καὶ ἡ διάκρισις τῶν φάσεων τούτων δὲν εἶναι καθόλου σαφῆς, εἰς τὴν ἀνατολικὴν μάλιστα Κρήτην, καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἱεροῦ εἶναι δυνατὸν νὰ εἶχε παραταθῇ ἐπὶ μακρότερον χρόνον. Ἡ φύσις τοῦ ὡς ὑπαιθρίου ἱεροῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του· φαίνεται ὅμως πιθανὴ τόσον ἐκ τῆς θέσεώς του ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ λόφου, ὅχι πολὺ κάτω τῆς κορυφῆς, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν ἐξηκριβώθη ἢ κατὰ χώραν ὑπαρξίς λειψάνων κτηρίων¹⁰³.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ στάσις τῆς ἀπονομῆς λατρείας, διάφορος

¹⁰²) D. L e v i, Arcades, «Annuario d. Scuola Ital.» X-XII (1927-9), σ. 524, εἰκ. 604. Εἰς τὸ ζωῦφιον δὲν φαίνεται νὰ ἐδηλώθησαν ὀφθαλμοὶ ἢ στόμα· ἢ κεφαλή, ἐκ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὰ ἄλλα ἀποδεικνύεται ὅτι εὐρίσκεται πρὸς τὸ ὀξυγόμενον μέρος. Ἡ χάραξις, ἡ ἀποδίδουσα τὰ φυλλοκέρατα, διασταυροῦται σχεδὸν περὶ τὸ μέσον καὶ συνεχίζεται πάλιν διασταυρουμένη κάτωθεν, ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου βάσεως.

¹⁰³) Βλ. ἀνωτέρω, σ. 128, ὑποσ. 82.

ἐν πολλοῖς τῆς εἰς ἄλλα Ἱερὰ Κορυφῆς σημειωθείσης: αἱ γυναῖκες φέρουν τὴν μίαν χεῖρα πρὸς τὸν ὄμων, τὴν ἑτέραν διαγωνίως πρὸς τὴν ὀσφύν, οὕτως ὥστε ἡ μία χεὶρ καλύπτει τοὺς μαστοὺς καὶ ἡ ἑτέρα τὴν κοιλίαν· θὰ ἔλεγέ τις ὅτι τοῦτο σημαίνει προστασίαν τῶν ζωνῶν μητρότητος, ἂν ἡ στάσις τοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου δὲν ἦτο ἀνάλογος πῶς: ἡ δεξιὰ χεὶρ τούτου φέρεται πρὸς τὸν ὄμων ἡ δὲ ἑτέρα ἐφάπτεται τοῦ καρποῦ τῆς πρώτης. Ἀνάλογον θέσιν χειρῶν ἐμφανίζει τὸ ἐκ τῆς περιοχῆς Σητείας γυναικεῖον εἶδωλον τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη (βλ. κατωτέρω). Ὅμως δύο εἰδώλια γυναικῶν, τὰ τοῦ πίν. ΣΤ' 2, ἀριθ. 4 καὶ 5, ἐμφανίζουν διάφορον στάσιν, φέροντα ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας γωνιουμένας κάτωθεν τῶν μαστῶν.

Ὅπως ἐξαιρετικὴν σημασίαν ἔχουν τὰ εἰδώλια Πισκοκεφάλου διὰ τὴν μελέτην τοῦ συρμοῦ ἐνδυμασίας καὶ κομμώσεως κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον.

Β' Ἱερὰ Κορυφῆς Κεντρικῆς Κορήτης.

1) Ἱερὸν Προφήτη Ἡλία Μαλίων. Ἐπὶ κωνικοῦ, ὅχι πολὺ ὑψηλοῦ λόφου νοτίως τοῦ χώρου τῆς μινωικῆς πόλεως παρὰ τὰ Μάλια, ἐγένοντο μικραὶ δοκιμαὶ ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, τῶν ὁποίων ἀτυχῶς τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἐδημοσιεύθη¹⁰⁴. Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνασκάπτουσα Σχολὴ δὲν ἐπέισθη ἀπολύτως ὅτι πρόκειται περὶ ἱεροῦ. Ἐκ τοῦ συντόμου εἰδησεογραφικοῦ σημειώματος τοῦ δημοσιευθέντος τὸ 1928¹⁰⁵ ἀρῶμεθα τὰ ἀκόλουθα: Ὁ λόφος, φαίνεται, ἐχρησιμοποιήθη ταυτοχρόνως ὡς «βίγλα» καὶ ὡς Ἱερὸν Κορυφῆς ἀνάλογον τοῦ Γιούκτα¹⁰⁶. Τοῖχος ἀντρευματικὸς ἢ περίβολος τεμένους ὑφίσταται κατὰ τὴν βορείαν κλιτὺν μὲ περίεργον εἴσοδον βαθμηδὸν μειουμένην καὶ ἐπικλινῆ ἄνοδον πρὸς ὑψηλότερον ἐπίπεδον. Ὁρισμένα λείψανα κτηρίων, ὡς πιστεύει ὁ Demargne, εἶναι οἰκοδομήματος ΜΜΙ χρόνων (ἱεροῦ;). Ἐπὶ τόπου ἀνευρέθη εἰς πίσθος, θαλάσσια ὄστρεα καὶ ἐν μικρὸν πῆλινον ἀνάθημα, διὰ τὸ ὅποιοι ὁ δημοσιεύσας τὸ σημεῖωμα διερωτᾶται ἂν πρόκειται περὶ ἀκανθοχοίρου,

¹⁰⁴) Εὐχαριστῶ ἐντεῦθεν τὸν συνάδελφον Gallet de Santerre διὰ τὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας μοι παρέσχεν.

¹⁰⁵) BCH 52, 1928, σ. 505, ὑπὸ P. Demargne. Ἐκ τούτου παρέθεσεν ἀπλὴν ἀναγραφὴν ὁ Pendlebury, αὐτ. σ. 102, 123 καὶ Ch. Picard, αὐτ., σ. 59 καὶ 131. Τὸ τελευταῖον σημειούμενον παρὰ τὴν Λατὴν τὴν Ἑτέραν (σημ. Γουλᾶν) ἱερὸν δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι μινωικὸν Ἱερὸν Κορυφῆς. Ἀπλὴν μόνον ἀναγραφὴν ἀτυχῶς περὶ δύο ἱερῶν παρὰ τὸν Γουλᾶν ἔχομεν: BCH XXV (1901), σ. 305.

¹⁰⁶) Ὡς «βίγλα» καὶ Ἱερὰ Κορυφῆς ταυτοχρόνως ἐχρησιμοποιήθησαν π. θανῶς καὶ αἱ κορυφαὶ τοῦ Ἐντίχτη (βλ. Pendlebury, αὐτ., σ. 102), τοῦ Καρφιοῦ καὶ ἴσως (βλ. κατωτέρω) τοῦ Χριστοῦ τῶν Ἀστερουσίων.

ὀπωσδήποτε ὅμως καὶ ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ὁ ἀνασκάψας τείνει νὰ πιστεύσῃ ὅτι πρόκειται περὶ ΜΜΙ Ἱεροῦ Κορυφῆς.

Καίτοι τὰ παρεχόμενα στοιχεῖα εἶναι πολὺ ὀλίγα, ὅμως, βάσει τῆς ἐξ ἄλλων ἱερῶν κτηθείσης πείρας, δύναται τις νὰ εἴπῃ μετὰ βεβαιότητος ὅτι πρόκειται πράγματι περὶ Ἱεροῦ Κορυφῆς. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐξηρηνήθη μόνον τὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον ἴσως νὰ ἀνήκῃ μᾶλλον εἰς τὴν ΜΜΙΙΙ περίοδον, ὡς τὰ ἐπὶ τοῦ Γιούκτα καὶ εἰς Πετσοφᾶ κτήρια, καὶ ὅχι ὁ ὑποκείμενος βράχος καὶ τὰ χάσματα αὐτοῦ. Ἐκ τούτου ἴσως ἡ σπάνις τῶν ἀναθημάτων· ὁ «ἀκανθόχοιρος» ἄνευ ἀμφιβολίας ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δημοσιευθέντων παραδειγμάτων τοῦ κολεοπτέρου «ὄρυκτου τοῦ ρινόκερω» καὶ ἀποτελεῖ σαφῆ ἔνδειξιν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ἱεροῦ. Ὀπωσδήποτε συστηματικώτερα ἐξερεύνησις τοῦ χώρου ἐπιβάλλεται.

2) Ἱε ρ ὸ ν Ἐ ν τ ῖ χ τ η Λ α σ ι θ ῖ ο υ. Ὡς πιθανὴ θέσις Ἱεροῦ ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ P e n d l e b u r y εἰς τὸ περὶ τῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Κρήτης ἔργον του¹⁰⁷ ἡ κορυφὴ τοῦ Ἐντίχτη, ἑνὸς τῶν δεσποζόντων τοῦ ὄροπέδιου τοῦ Λασιθίου ὑψωμάτων τοῦ συγκροτήματος τῆς Δίκτης¹⁰⁸ ἔναντι τοῦ χωρίου Μοχὸς Πεδιάδος ὅπου τὸ ἔτος 1935 παρετήρησε λείψανα κτηρίου καὶ ὄστρακα· οὗτος ἀπέκλεισεν ὡς ὀλιγώτερον πιθανὴν τὴν ἐκδοχὴν ὅτι ἐκεῖ ἔκειτο πύργος παρατηρητηρίου (βίγλα) ἐλέγχων κατὰ τὴν μινωικὴν ἐποχὴν ὁδόν, ἣτις ὅμως δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι διήρχετο ἐκεῖ πλησίον¹⁰⁹. Ἡ ἄποψις τῆς ὑπάρ-

¹⁰⁷) P e n d l e b u r y, ἑ.ἀ., σ. 102, 124.

¹⁰⁸) Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ Δικταίου Ἱεροῦ τοῦ Διὸς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Παλαικάστρου τῆς Ἀνατολ. Κρήτης πολλοὶ ἐρευνηταὶ καὶ ἱστορικοὶ, μετὰ τῶν ὁποίων οἱ B o s a n q u e t, B e l o c h, Μ α ρ ι ν ᾶ τ ο ς καὶ H u t c h i n s o n (ὁ τελευταῖος ἐν B S A X L, (1939-40), σ. 62-63) ἐποποθέτησαν τὴν ἀρχαίαν Δίκτην εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην (Στειακὰ Βουνά, μάλιστα τὸ Μόδι). Ἡ ταύτισις αὕτη δὲν ἀποκλείει παλαιότεραν χρῆσιν τοῦ ὀνόματος, ἢ ἀκόμη καὶ παράλληλον διὰ τὸ κεντρικὸν συγκρότημα τῶν Λασιθιώτικων Βουνῶν, ὅπου καὶ τὸ ὄρος Αἰγαῖον τῆς Ἡσιοδείου παραδόσεως. Ἡ μετὰ τῆς τοῦ ὀνόματος πρὸς ἀνατολὰς εἶναι εὐκόλον νὰ ἐρμηνευθῇ διὰ τῆς ἐξωθήσεως καὶ συμπίεσεως τῶν Ἐτεοκρητῶν πρὸς τὴν Πρασιακὴν Χερσόνησον μετὰ τὴν Κάθοδον τῶν Δωριέων. Τὸ ὄνομα Ἐντίχτης, προφανῶς προελθὸν ἐκ τοῦ Δίκτη, ἀποτελεῖ σημαντικὴν τούτου ἔνδειξιν. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐποχὴν καὶ τὰ δύο ὄρεινὰ συγκροτήματα ἐκαλοῦντο διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος Δίκτη καὶ τοῦτο ἐρμηνεύει τὴν φαινομενικὴν ἀντίφασιν εἰς τὰς ἀρχαίας πηγὰς (βλ. H u t c h i n s o n, αὐτόθι). Εἰς τοὺς μεσαιωνικοὺς χάρτας τὸ ὄνομα Δίκτη, κατὰ τὸ πλεῖστον παρεφθαρμένον, ἐμφανίζεται σημειούμενον καὶ ἐπὶ τῶν δύο ὄρεινῶν συγκροτημάτων.

¹⁰⁹) Εἶδομεν ἀνωτέρω (βλ. καὶ σημ. 106) ὅτι τὸ ἐν δὲν ἀποκλείει τὸ ἄλλο. Ἡ κορυφὴ τοῦ Ἐντίχτη εἶναι κατάλληλος ὡς «βίγλα» διὰ τὴν ἐπαγρύπνησιν

ξεως ἱεροῦ, δυναμένη φυσικὰ νὰ ἐπιβεβαιωθῇ μόνον δι' ἀνασκαφῶν, ἐνισχύεται ἐκ τοῦ ὅτι, ἐντελῶς ἀνάλογον ἱερὸν ἀπεδείχθη ὑφιστάμενον εἰς τὴν ἐπίσης ὑψηλὴν κορυφὴν τοῦ αὐτοῦ ὄρεινου συγκροτήματος Καρφί.

3. Ἰε ρ ὄ ν Κ α ρ φ ἰ Λ α σ σ ι θ ἰ ο υ. Ὁ ἀνασκαφεὺς τοῦ σπουδαίου ὑπομινωικοῦ συνοικισμοῦ ἐπὶ τοῦ διασέλου τῆς ὑψηλοτάτης κορυφῆς Καρφί John P e n d l e b u r y καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ συνεργασθέντες ἐρευνηταὶ εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀνασκαφῶν Καρφί περιέγραψαν τὸ Ἱερὸν Κορυφῆς (*Peak Sanctuary*) χωρὶς νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν χαρακτῆρα του ὡς μεσομινωικοῦ ἱεροῦ, καίτοι ἐδημοσίευσαν μέρος ἀπὸ τὰ ἐκ τούτου προερχόμενα εἰδώλια καὶ ζῶδια¹¹⁰. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἱερὸν ἔκειτο εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς περιοχὴν μὲ τὸν ὑπομινωικὸν συνοικισμὸν καὶ ὅτι τὰ ἐκ τούτου ἀναθήματα ἦσαν ἅπαντα ἄτεχνα καὶ μᾶλλον βαναύσου κατασκευῆς. Ὅμως οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει ὅτι καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦτο Κορυφῆς εἶναι σύγχρονον καὶ ὁμοίας φύσεως πρὸς τὰ ἄλλα. Τὰ ἀναθήματα ἀνευρέθησαν εἰς τὰ χάσματα καὶ ρωγμὰς τοῦ ἀνωμάλου βράχου, ἀκριβῶς ὀλίγον κάτω τοῦ ὑψηλοτέρου σημείου τῆς κορυφῆς καί, ὡς φαίνεται, καθ' ὅλας τὰς πλευράς, ὁπόθεν πολλὰ κατωλίσθησαν ἀνὰ τὴν κλιτύν, ἀνευρεθέντα σποραδικῶς κατὰ τὴν περιοχὴν τῶν ΒΑ προστεγασμάτων καὶ τοῦ συνοικισμοῦ, μάλιστα δὲ κατὰ τὴν ΒΑ πλευρὰν τοῦ λόφου. Δύο τμήματα τοίχων, ἐν εὐθῆ καὶ ἐν γωνιακόν, δὲν ἔχουν σχέσιν μὲ τὸ ἱερὸν, τὸ ὁποῖον εἶναι ὑπαίθριον, καὶ ὀρθῶς ἐχαρακτηρίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ὡς «βίγλα»¹¹¹. Ἀλλὰ περὶ τοῦ χαρακτῆρος του ὡς ΜΜΙ Ἱεροῦ Κορυφῆς δὲν πείθει μόνον ἡ ἀκριβὴς ἀντιστοιχία μὲ τὴν θέσιν τῶν ἄλλων μεσομινωικῶν Ἱερῶν Κορυφῆς, μάλιστα τοῦ Μαζᾶ καὶ Πετσοφᾶ· τὰ ἀνατεθέντα εἶναι ἀκριβῶς ὁμοια¹¹²: εἰδώλια λατρευτῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, μικρὰ ἢ μεγαλύτερα ζῶδια καὶ μικρογραφικὰ ἀναθηματικὰ ἀγγεῖα. Οἱ τύποι τῶν ἀναθημάτων τούτων ἀποδεικνύουν τὴν χρονολογίαν των (πρβλ. ἐνταῦθα πίν. Ζ' 2 καὶ P e n d l e b u r y, πίν. XXXIII)· εἶναι: α) Ἄνδρες λατρευταὶ ἱστάμενοι ἐπὶ ὀρθογωνίου

τῆς παραθαλασσίου περιοχῆς, ὅπου τὸ Ἀνάκτορον τῶν Μαλίων καὶ ταυτοχρόνως τοῦ ὄροπεδίου τοῦ Λασιθίου.

¹¹⁰) BSA XXXVIII (1937-8), H.W. and J. D. S. Pendlebury and M. B. M o n e y - C o u t t s, Excavations in the Plain of Lassithi, III Karphi, σ. 97-98, πίν. XXII, 4, πίν. XXXIII, 1-3. Πρβλ. καὶ τινὰ πῆλινα ζῶδια ἐκ τῶν Northern Shelters αὐτ., πίν. XXXII, 3.

¹¹¹) Αὐτόθι, πίν. IX, 128, 129. Βλ. ἀνωτέρω καὶ ὑποσ. 106 καὶ 109.

¹¹²) Μὲ τὴν ὑπαρξίν ΜΜΙ ἱεροῦ δέον νὰ συσχετισθῇ καὶ ἡ κατὰ τὴν περιοχὴν τῶν Northern Shelters ἀνεύρεσις λιθίνων ΠΜΙΙ-ΜΜΙ σκευῶν (βλ. αὐτ., πίν. XXX, 1).

πλίνθου εἰς τὴν συνήθη λατρευτικὴν στάσιν μὲ τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους πτυσσομένας, μὲ περιζῶμα ἐκ ζώνης καὶ αἰδοιοθυλάκου καὶ ἐνίοτε ἐγχειρίδιον (βλ. ἀρ. 2, 4, 8, 9, 18 καὶ 19, πίν. Ζ' 2· πρβλ. καὶ πλῆθος ἄλλων μὴ ἀπεικονιζομένων ἐνταῦθα μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐν ἀπεσπασμένον ἐγχειρίδιον, ὅμοιον πρὸς τὰ ἐκ Πετσοφᾶ, καὶ εἰδώλιον μὲ λευκὸν περιζῶμα, δηλωθὲν ἐπὶ τοῦ πυροῦ ἐπιχρίσματος) αἱ κεφαλαὶ τῶν ἐμφανίζουσαν στενὰς ἀναλογίας μὲ τὰς τῶν ἱερῶν Πετσοφᾶ καὶ Μαζᾶ μὲ τὴν πρωτόγονον ἐμφάνισίν των, τοὺς συχὰ πλαστικῶς διὰ σφαιριδίων δηλουμένους ὀφθαλμοὺς (ἀριθ. 15, 17, 23, 24) ἢ γραπτῶς ἐντὸς ἐλαφρῶν κοιλωμάτων (ἀριθ. 14, 22) τὴν ράχιν τοῦ κρανίου καὶ ἐνίοτε τὰ κερατοειδῆ ἔξάρματα κύκλω (ἀριθ. 14 καὶ ἄλλαι), τὸν κωνικὸν πῖλον ἢ περιδέμα (ἀριθ. 22, 15, 23)· μία ἔχει τὸ περιδέμα ὡς θλώμενον ἄνω τοῦ μετώπου τόξον· δύο μὲ λαιμὸν ἀπολήγοντα κάτω εἰς τετραγώνον κῶνον—μὴ ἀπεικονισθεῖσαι—ἦσαν ἐνθετοὶ ἢ καθ' ἑαυτὰς ἀναθηματικαὶ¹¹³. β) Γυναῖκες λάτρεις μὲ κορμὸν μᾶλλον τριγωνικὸν πεπλατυσμένον ἐπὶ τοῦ ὁποίου δηλοῦνται οἱ μαστοὶ¹¹⁴ καὶ μὲ ἐσθῆτα—φῦσταν—πλατυνομένην μᾶλλον ἐπιπέδως ἔμπροσθεν καὶ κυρτῶς ὀπισθεν, ἐνίοτε μὲ πτυχὰς ὄχι πολὺ διαφόρους τῶν γυναικείων εἰδωλίων τοῦ Μαζᾶ (ἀριθ. 6, 11, 13 καὶ ἕτερα μὴ ἀπεικονισθέντα) συνήθως ζώνη περιβάλλει τὴν ὄσφιν καὶ ἐνίοτε — εἰς παραδείγματα μὴ ἀπεικονισθέντα — τὰ ἄκρα τῆς διπλᾶ ἢ ἀπλᾶ, κρέμανται ἔμπροσθεν ἢ ὀπισθεν· χαρακτηριστικὴ εἶναι ἢ δι' ἐμπολίου (ἀριθ. 11 καὶ 13) ἢ ἐμπιέσεως εἰς κοιλότητα (ἀριθ. 6 καὶ τινα μὴ ἀπεικονισθέντα) προσαρμογὴ τῶν δύο τμημάτων τοῦ κορμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς· αἱ κεφαλαὶ τῶν γυναικῶν (ἀριθ. 16, 20, 21 καὶ ἄλλαι μὴ ἀπεικονισθεῖσαι) φέρουν, ὡς ἐν Μαζᾶ, ὄχι ἀνεπτυγμένον σκιάδιον, ἀλλὰ πῖλον κυαθοειδῶς κύκλω ἐκτεινόμενον, ὅστις εἰς μίαν περίπτωσιν (ἀριθ. 21) φέρει μικρὰ ἔξάρματα, ὡς ὁ πιλίσκος κεφαλῆς ἐκ Μαζᾶ καὶ ἑτέρας κεφαλῆς τοῦ Πετσοφᾶ· ἢ αὐτὴ κεφαλὴ φέρει χαραγὴν ἄνω τοῦ μετώπου εἰς τὴν ὁποίαν ἐστερεοῦτο μεταλλικὸν διάδημα διὰ δύο κατὰ τοὺς κροτάφους ὀπῶν. γ) Ἀναθηματικὰ μέλη τοιούτων, σπανίων ὡς ἐν Μαζᾶ, ἔχομεν μόνον δύο παραδείγματα (τὸ ἐν ἀριθ. 1) καὶ ἴσως τὰς δύο ἄνωτέρω μνημονευθεῖσας μετὰ τρήματος κεφαλᾶς. δ) Ζῳῖα εὐμεγέθη ἢ μικρότερα. Περὶ τῶν πρώτων παραλείπω νὰ ἀναφέρω, ἵνα μὴ προέλθῃ σύγχυσις μὲ τὰ προσομοιάζοντα ὑπομινωικά· σημειῶ μόνον ὅτι πόδες ταύρων ἀκριβῶς ὁμοίως διαπεπλασμένοι ἀνευρέθησαν

¹¹³) Ὡς εἶδομεν, τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια πολλῶν ΜΜΙ εἰδωλίων.

¹¹⁴) Τὴν χαρακτηριστικὴν αὐτὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἄνω κορμοῦ συναντῶμεν καὶ εἰς εἰδώλια ΜΜΙ ἐκ Πετσοφᾶ, Παλαικάστρου, τῶν τάφων Μεσαρᾶς κ. ἄ.

τόσον ἐν Πετσοφᾶ ὅσον καὶ ἐν Μαζᾶ. Μεταξὺ τῶν μικροτέρων διακρίνονται ἀφθονοὶ μὲν οἱ βόες καὶ ταῦροι, ἱκανὰ πρόβατα καὶ κύνες, τῶν ὁποίων εἰς λίαν κινητικὸς ἐν ἵπταμένῳ καλπασμῷ παρασταθεῖς (ἀριθ. 10), ἀκανθόχοιροι (μᾶλλον παρὰ μικροὶ κάπροι ἢ χοῖροι ἀριθ. 12), περιστεραὶ ἀριθ. 3 καὶ τρεῖς μὴ ἀπεικονισθεῖσαι, αἶγαροι καὶ κριοὶ (τοῦ πρώτου τεμάχιον τοῦ ρύγγου, τῶν δευτέρων στρεπτὰ κέρατα μὴ ἀπεικονισθέντα). ε) Μικρογραφικὰ ἀγγεῖα τελείως ὅμοια πρὸς τὰ ἐν Πετσοφᾶ ἀνευρεθέντα κυαθίδια, προχοῖδια, ἀμφορίδια, πιθίσκοι μὲ τέσσαρας ὑποτυπώδεις λαβὰς, ἀγγεῖον ἐπὶ βάσεως (τὰ πλείονα ἀπεικονισθέντα εἰς τὴν δημοσίευσιν *P e n d l e b u r y*, πίν. XXXIII, 2). Ἀσφαλῶς εἰς τὸ αὐτὸ ἱερὸν ἀνήκουν τεμάχια σκεύους εἰς τὸ ὅποιον ἐξωτερικῶς προσετέθη πλαστικὴ διακόσμησις μιμουμένη ἀνωμαλλον ἔδαφος, βράχους, κοιλώματα κλπ. ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι κατασπαρμένα μικρὰ τινα ζῶα (ἐν τετράπουν ἀσφαλῶς διακρινόμενον)· τούτου πολὺ ὅμοια εἶναι γνωστὰ ἐκ Κνωσοῦ, καίτοι ἐκεῖ πολὺ τελειότερα¹¹⁶.

Ἡ ὥς ἄνω ἀνάλυσις ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ γίνῃ διὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς χρονολογίας τοῦ Ἱεροῦ Κορυφῆς Καρφί, ὅπου συνοικισμὸς ὑπομινωικῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων, ὡς ἀκριβῶς εἰς τὴν Κορυφὴν τοῦ Μαζᾶ πρωτογεωμετρικός, ἐγκατεστάθη εἰς τὸν τόπον τῆς παλαιᾶς λατρείας.

4. Ἰ ε ρ ὸ ν Γ ι ο ὑ κ τ α. Τὰς περὶ αὐτοῦ πληροφορίας καὶ καθολικώτερον ἐρμηνείαν τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς ἐξέθεσεν ὁ *Sir Arthur Evans*¹¹⁶. Ἡ προέλευσις τοῦ σημερινοῦ ὀνόματος Γιούκτας ἀπὸ τὸ μινωικὸν Ἰυττός (διὰ τοῦ τύπου: ἡ Ἰυκτός)¹¹⁷, ἡ σύνδεσις μὲ τὴν ἐπιτολίαν παράδοσιν ἀρχαίαν καὶ νεωτέραν περὶ τοῦ τάφου τοῦ

¹¹⁶) *Evans*, *P. of M.* I, σ. 252, εἰκ. 380, IV, σ. 103, εἰκ. 69. Ὁ *Evans* τὰ ἐχρονολόγησεν εἰς τὴν MMIII ἐποχὴν ὅμως δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς βέβαιον ὅτι χρονολογοῦνται εἰς τὴν παλαιονακτορικὴν ἐποχὴν, ἀφοῦ εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν κυκλικῶν ἀποθετῶν («κουλουρῶν») μὲ MMII ὄστρακα (αὐτόθι IV σ. 104).

Τὸ σκεῦος ἐξ οὗ προέρχονται τὰ ἐκ Καρφί τεμάχια ἦτο τροχοποίητον, ἀλλὰ κατὰ τὴν τελικὴν του διαμόρφωσιν συνεπίεσθη οὕτως ὥστε ἔλαβε διαμόρφωσιν μᾶλλον ὀρθογώνιον. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς του τότε ἐπιφανείας προσεκολλήθησαν τὰ τεμάχια τῆς ἀνωμάλου πλαστικῆς δηλώσεως βράχων, ἐν πολλοῖς ἐξέχοντα ἱκανῶς τῶν παρειῶν. Εἶναι ἄδηλον εἰς τί ἐχρησίμευσαν τὰ σκεῦη ταῦτα. Πιθανῶς ἦσαν τελετουργικά.

¹¹⁶) *Evans*, *P. of M.*, 151, κ.ἐξ. Πρβλ. *Pendlebury*, *Archaeol. of Crete*, σ. 102.

¹¹⁷) Πρβλ. Γ. Χατζηδάκη, *Μεθοδικὰ καὶ Ἑτυμολογικά. Ἰυτοῖ-Γιούκτας*, «Ἀθηνᾶ» ΛΣΤ' σ. 177 κ.ἐξ.

1. — Πήλινα ειδώλια και ζώδια ἐκ Πισσοκεφάλου και Παλαικάστρου.

2 — Πήλινα ειδώλια και ζώδια ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Κορυφῆς Καρφί Λασιθίου.

1. — Ἡ ὄραία κεφαλὴ τοῦ Ἱεροῦ Πισκοκεφάλου.

2. — Πλαγία ὄψεις πηλίνων εἰδωλίων ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Πισκοκεφάλου

3. — Πήλινον ΜΜΙΙ εἰδῶλιον τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

4. — Τεμάχιον ἀναγλύφου ἀγγείου ἐκ στεατίτου με παραστάσιν Ἰ. Κορυφῆς, Κνωσός.

Διὸς¹¹⁸, καὶ ἡ γειτονία τοῦ ἱεροῦ ὄρους μὲ τὸ μεγαλύτερον μινωικὸν κέντρον, τὴν Κνωσόν, προσέδωσαν ἰδιαιτέραν ὅλως σπουδαιότητα εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἱεροῦ τούτου. Τὴν μινωικὴν λατρείαν διεδέχθη ἡ χριστιανικὴ τοῦ Ἁφέντη Χριστοῦ¹¹⁹ καὶ τοῦτο συνέβη καὶ εἰς ἄλλο μινωικὸν ἱερόν, περὶ οὗ κατωτέρω, ἐκ τούτου ὀνομασθέν, τὸν Χριστόν, ἐνῶ ἀνάλογος λατρεία, τοῦ Προφήτη Ἡλία, διεδέχθη τὴν μινωικὴν εἰς τὸ παρὰ τὸν μινωικὸν συνοικισμόν τῶν Μαλιῶν ἱερόν. Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὰ ἱερὰ Πετσοφᾶ καὶ Μαζᾶ εἶναι ἀποδεικτικὴ τῆς συγγενείας των: ὀλίγον κατωτέρω τῆς κορυφῆς στρωῶμα τέφρας πλήρους τεθραυσμένων ἀναθημάτων ἐκάλυψε τὸν γυμνὸν βράχον καὶ ἐπλήρωσε τὰ χάσματα καὶ τὰς σχισμάς του· τὰ ἐντὸς αὐτοῦ ἀναθήματα τὸ χρονολογοῦν εἰς τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν ὑπὲρ αὐτό, ἀκριβῶς ὡς εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Πετσοφᾶ, κατὰ τὴν ΜΜΙΙ ἐποχὴν φθοδομήθη Ἱερὸς Οἶκος (*Casa Santa*) μὲ τρία δωμάτια, ἐπίχριστον δάπεδον καὶ περίβολον. Πολὺ εὐρύτερον τέμενος διεμορφώθη διὰ κυκλωπέιου τείχους, ἀκανονίστως βαίνοντος μὲ γωνίας καὶ προμαχῶνας, ἀνήκοντος κατὰ τὸν ἀγγλον ἐρευνητὴν εἰς τὴν πρώτην περίοδον τοῦ ἱεροῦ. Ὡς ἐν Πετσοφᾶ ὅλα τὰ μικρὰ ἀναθήματα τὰ παριστώντα λάτρευσι εἶναι τῆς πρώτης περιόδου, ἀνευρεθέντα ὑπὸ τὸ ΜΜΙΙΙ στρωῶμα ἐντὸς τοῦ τεφροῦ χώματος. Εἰς τὸ ΜΜΙΙΙ στρωῶμα ἀνευρέθησαν μεγαλύτερα ζώδια καὶ ὑψωμένοι χεῖρες εἰδωλίου, πλόκαμοι πῆλινοι καὶ ἐν λίθινον ἱερόν ἐνεπίγραφον «κοχλιαρίον» (*«laddle»*), ὅμοιον πρὸς τὸ ἐκ Τρούλλου τῶν Ἀρχανῶν. Δυστυχῶς ὁ Evans δὲν ἀπεικόνισε τὰ ἀνευρεθέντα ΜΜΙ εἰδώλια καὶ ζώδια, ἀλλ' ἔδωκε τὸν γενικὸν χαρακτηρισμὸν ὅτι ἦσαν ἀνδρικά, γυναικεῖα, ζώδια βοῶν καὶ αἰγῶν, ἀναθηματικὰ μέλη ἀνθρώπων καὶ ζῴων, ἱερὰ σφαιρίδια, ὡς τὰ τοῦ Πετσοφᾶ καὶ τμήμα ἀγγείου ἀναγλύφου μὲ αἰγάγγου¹²⁰.

5. Ἱ ε ρ ὸ ν Κ ο υ μ ᾶ σ α ς. Ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης εἰς τὴν περὶ τῶν Θολωτῶν Τάφων Μεσσαρᾶς δημοσίευσίν του¹²¹ ἐλάχιστα διεπραγματεύθη περὶ τοῦ μεσομινωικοῦ ἱεροῦ τῆς Κουμάσας, ἐπιφυλαχθεὶς νὰ ἐκθέσῃ περὶ αὐτοῦ ἐκτενέστερον εἰς χωριστὴν μελέτην· τοῦτο δὲν ἐπραγματοποιήθη, ἐπελθόντος μετὰ τινα ἔτη τοῦ θανάτου

¹¹⁸) Evans, αὐτ., 154 καὶ ὑποσ. 3.

¹¹⁹) Evans, αὐτόθι καὶ ὑποσ. 6.

¹²⁰) Μεταξὺ τῶν ἀναθηματικῶν μελῶν ἦσαν βραχιῶν μὲ τριῖμα ἐξαετήσεως καὶ ζεύγος ἠνωμένων ποδῶν. Ἀτυχῶς ὁ Evans δὲν σημειοῖ ποῦ ἀπὸ κεινται σήμερον τὰ εὐρήματα ταῦτα. Σχέδιον τοῦ κοχλιαρίου βλ. αὐτόθι, σ. 624, εἰκ. 461, τοῦ δὲ ἐκ Τρούλλου σ. 625, εἰκ. 462.

¹²¹) Xanthoudides, *The vaulted Tombs of Messara*, London 1924, σ. 50, πίν. XXXIII.

του. Ούτω, πολὺ ὀλίγα γνωρίζομεν περὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου. Βέβαιος εἶναι ὁ χαρακτήρ του ὡς Ἱεροῦ Κορυφῆς, ἀφοῦ ἔκειτο κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ δευτέρου παρὰ τοὺς θολωτοὺς τάφους ὑψώματος τῶν Κορακιῶν, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ πρώτου ἔκειτο ὁ συνοικισμός. Ἐκ τῆς δευτέρας χειρὸς σημεῖωμα¹²³ φαίνεται ὅτι ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὑπῆρχεν οἰκοδόμημα ἐκ πολλῶν δωματίων, τινῶν ἐπιχρῖστων τὸ δάπεδον, μὲ ξύλινον ἐπὶ λιθίνης βάσεως κίονα. Τὰ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ἀνευρεθέντα ἀντικείμενα ἀνήκουν σαφῶς εἰς δύο περιόδους λίαν ἀλλήλων ἀφισταμένας, τὴν ΜΜΙΙ καὶ τὴν ΥΜΙΙβ¹²³, πρῶγμα τὸ ὅποῖον ἀποδεικνύει τὴν ἐπὶ τόπου ἀναβίωσιν τῆς λατρείας¹²⁴. Εἰς τὴν πρώτην ἀνήκουν τεμάχιον τραπέζης προσφορῶν καὶ λίθινον ἀγγεῖον τετραγώνον μὲ ἐνθέσεις ἢ βωμίσκος, ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Κεντρικῆς Αἰθῆς ἐν Φαιστῶ, λίθινον ἀμφίκυρον καὶ ὡς τροχὸς τροχαλίας ἀντικείμενον, κατὰ τὸν εὐρόντα ἴσως βαίτυλος, κωνικὸν φαλλόσχημον ἀντικείμενον ὅμοιον πρὸς τὰ παρὰ τοὺς θόλους Κουμάσας καὶ Πλατάνου ἀνευρεθέντα¹²⁵ καὶ τινὰ ἀγγεῖα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς, ὑψηλὸς ἀμφορεύς, δύο λυχνίσκοι καὶ ὠκέλυφος κύαθος. Εἰς τὴν δευτέραν ἀνήκουν τὰ δύο σωληνωτὰ μετ' ἄλληπαλλήλων σειρῶν λαβῶν σκευὴ ἢ εἶδωλα, γνωστὰ καὶ ἐξ ἄλλων ἱερῶν¹²⁶. Δὲν ἠρευνήθη, φαίνεται, ἂν ἐπὶ τοῦ ὑψώματος

¹²³) «Arch. Anz». 1907, σ. 108.

¹²³) Τοῦτο ἀνεγνώρισεν πρῶτος ὁ Σπ. Μαρῖνᾶτος, ΕΑ 1937 Α σ. 284, ὑποσ. 3 καὶ σ. 289. Ὁ ἐπὶ τοῦ σωληνωτοῦ σκευὸς ὀκτάπους δὲν ἀφήνει οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τούτου. Ἴσως καὶ τὸ μόνον ἀπομένον ὡς ἀνήκον εἰς τὴν ΜΜΙ περίοδον σωληνωτὸν σκευὸς ἐκ Χαμαιζίου (βλ. ἀνωτέρω ΕΑ 1906, σ. 145, πίν. 8, 5), προέρχεται ἐξ ἱεροῦ τῆς «ἐποχῆς ἀνακαταλήψεως», ἰδρυθέντος ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ χώρου ἐνθα τὸ παλαιὸν ΜΜΙ ἱερόν Κορυφῆς.

¹²⁴) Ἀναβίωσις τῆς παλαιᾶς λατρείας κατὰ τὴν ΥΜΙΙγ ἐποχὴν τῆς «ἀνακαταλήψεως» παρατηρεῖται εἰς πλεῖστα ὅσα σημεῖα: πλὴν τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς Χαμαίζι, Καρφί, Μαζᾶ, Κουμάσα ἔχομεν νέας ἐγκαταστάσεις ἱερῶν εἰς τοὺς χώρους τῶν παλαιότερων ἱερῶν τῆς Κνωσοῦ (Διπλῶν Πελέκεων Τυκτῆς Κρήνης εἰς τὸ Καραβάν Σεράϊ, Καθαρητηρίου Χώρου τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ, Ἱεροῦ Γουρνιῶν καὶ ἴσως Ἱεροῦ Παλαικάστρου, νέα δὲ ἱερά πλησίον ἱερῶν χώρων εἰς τὸ Ἀνάκτορον τῶν Μαλιῶν (*Edifice Oblique*) καὶ εἰς τὴν Ἀγ. Τριάδα (τὸ ἱερόν μὲ τὸ τοιχογραφημένον δάπεδον, τὸ ὅποῖον ἐθεωρήθη ὑπὸ τῆς Luisa B a n t i, «Annuario», III-IV, 28 κ.ἐξ. ὡς ΥΜΙ, ἀλλ' ἐκ τοῦ τύπου τῶν σκευῶν του καὶ τῆς στρωματογραφίας του ἀποδεικνύεται ὡς ΥΜΙΙ).

¹²⁵) X a n t h u d i d e s, αὐτ., σ. 41, πίν. XXIX α, 4300-4302 (Κουμάσας) σ. 97, πίν. LI 6, 6901-6903 (Πλατάνου). Τὰ πρῶτα εὐρέθησαν μεταξύ τῶν θόλων Β καὶ Ε, τὰ δεύτερα, μετὰ πολλῶν ἄλλων τεμαχισμένων, εἰς τὸ παράπλευρον διαμέρισμα τοῦ θόλου (τάφρον δ) καὶ φαίνεται ὅτι σχετίζονται μὲ τὴν ταφικὴν λατρείαν.

¹²⁶) Περὶ τούτων καὶ τῆς ἐρμηνείας των συστηματικώτερον διέλαβεν ὁ

προηγῆθη τοῦ ΜΜΙΙ ἱεροῦ οἰκοδομήματος ὑπαιθριον ἱερόν με ἀναθήματα ἀναλόγου πρὸς τὰ τῶν ἄλλων ΜΜΙ Ἱερῶν Κορυφῆς τύπου, ὡς συμβαίνει εἰς τὰ ἱερά τοῦ Πετσοφᾶ καὶ Γιούκτα. Τοῦτο ἐμφανίζεται πολὺ πιθανὸν ἀφοῦ ὁ ἐγγυὲς συνοικισμὸς χρονολογεῖται εἰς τὴν ΜΜΙ περίοδον.

6. Ἱε ρ ὀ ν Χ ρ ι σ τ ο ῦ. Ἔτερον ἱερόν τῆς πεδιάδος Μεσαρᾶς, ἀνεπαρκῶς καὶ τοῦτο γνωστὸν καὶ μὴ ἀνασκαφέν, εἶναι τὸ ἐπὶ μιᾷ τῶν κορυφῶν τῶν Ἀσιερουσίων ὄρεων, τοῦ Ἀφέντη Χριστοῦ, ὑψηλότερον κείμενον τῆς ἐνετικῶν χρόνων ἐκκλησίας¹²⁷. Περὶ τοῦτου ἐπραγματεύθη δι' ὀλίγων ὁ Evans¹²⁸. Κατὰ τὴν πλευρὰν τοῦ γυμοῦ βράχου τῆς κορυφῆς ὑπάρχει χάσμα πλάτους 1,50 μ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη ὀρθογώνιον κτήριον ἐξ ἑνὸς δωματίου με προέχον μικρότερον, ἐπίσης ὀρθογώνιον, παράρτημα. Τὸ χάσμα, πληῆρες λίθων δὲν ἤρηνήθη, ἀλλ' ὁ Evans πιστεύει ὅτι εἶναι ἀποθέτης ἱεροῦ. Ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ Χριστοῦ ἀπότομος κλιτὺς με βαθεῖαν χαράδραν κατέρχεται πρὸς τὸν μικρὸν μινωικὸν λιμενίσκον τῆς Τρυπητῆς¹²⁹.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἱερῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος οὐδόλως ἢ ἀτελῶς ἐξηρενήθησαν, τὰ δὲ ἐξερενήθῆντα οὐδόλως ἢ λίαν ἐλλιπῶς ἐδημοσιεύθησαν, ἴδια μάλιστα τὰ ἀναθήματά των, τὰ γενικά συμπεράσματα εἶναι ἱκανὰ διὰ νὰ διαμορφώσωμεν γενικὴν ἀντίληψιν περὶ τῶν ὑπαιθριῶν Ἱερῶν Κορυφῆς. Βεβαίως ταῦτα δὲν περιορίζονται εἰς τὰ ἀνωτέρω δέκα, περὶ τῶν ὁποίων συνεκέντρωσα στοιχεῖα. Σποραδικὰ εὐρήματα ὡς ἐκ τοῦ γενικοῦ χαρακτηριστῆρος των φαίνονται νὰ προέρχονται ἐκ παρομοίων ἱερῶν. Δημοσιεύω ἔνταῦθα (πίν. Η' 3) σπουδαῖον εἰδῶλιον λατρευούσης γυναικός, ἀνήκον εἰς τὴν σημαντικὴν ἀρχ. Συλλογὴν τοῦ ἱατροῦ Στυλ. Γιαμαλάκη¹³⁰ καὶ προερχόμενον, κατὰ τὰς δοθείσας ὑπὸ τοῦ πωλήσαντος πληροφορίας, ἐκ Λάστρου τῆς Σητείας. Ἡ σεβίζουσα παρίσταται εὐθυτενῆς φέρουσα ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας γωνιουμένης πρὸ τοῦ στήθους,

Μ α ρ ι ν ᾶ τ ο ς, ἔ.α., σ. 284 κ.ἑξ.

¹²⁷) Διὰ τὴν διαδοχὴν λατρείας εἰς θέσεις μινωικῶν Ἱερῶν Κορυφῆς βλ. ἀνωτέρω σ. 115 καὶ Evans, P. of M. I, σ. 154 καὶ II σ. 81.

¹²⁸) Evans, P. of M., II, σ. 81, εἰκ. 37.

¹²⁹) Ἀ τ ὀ θ ι, σ. 83, εἰκ. 39. Περὶ «βίγλας» ἐπὶ τῆς κορυφῆς βλ. ἀνωτέρω σ. 140, ὑποσ. 106.

¹³⁰) Βλ. Ἀγνής Ξ ε ν ᾶ κ η, Ἡ ἀρχαιολογ. Συλλογὴ Στυλιανοῦ Γιαμαλάκη, «Κρητικὰ Χρονικά» Α (1947), σ. 220.

τὴν δεξιὰν ὑψηλότερον τῆς ἀριστερᾶς, ὥστε ἡ θέσις των νὰ ἐνθυμίξη τὴν τῶν γυναικείων εἰδωλίων τοῦ Πισκοκεφάλου καὶ νὰ φαίνεται ἐκ ταύτης προελθοῦσα. Φορεῖ κωδωνοειδῆ ἐσθῆτα (φοῦσταν) βαθμηδὸν διευρυνομένην καὶ εἶτα ἔλαφρῶς μειουμένην πρὸς τὰ κάτω. Ἡ ὄσφυς εἶναι περριεζωσμένη διὰ διπλῆς ζώνης, ἣτις δένεται εἰς στενὸν δεσμὸν περὶ τὸ μέσον· ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα τῆς κρέμονται πρὸς τὰ ἔμπρὸς¹⁸¹ καὶ σχεδὸν μέχρι τῆς κάτω πορυφῆς τῆς ἐσθῆτος καὶ καταλήγουν εἰς θυσάνους δηλωθέντας διὰ τεσσάρων κοκκιδίων. Ἡ κεφαλὴ ἀτυχῶς εἶναι ἀποκεκρουσμένη, τὸ πρόσωπον ὅμως ἦτο διὰ λευκοῦ κεχρωσμένον ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ἰχνῶν, τὰ ὅποια σχηματίζονται ἔμπροσθεν εἰς τρίγωνον, ἀποδεικνυομένου οὕτω ὅτι ὁ ἄνω κορμὸς δὲν παρεστάθη γυμνός¹⁸² ἀλλὰ μὲ περικόρμιον τὸ ὅποιον ἀφήνει ἔμπροσθεν τριγωνικὸν «*decolleté*». Μέρους τῶν βραχιόνων καὶ οἱ πήχεις παρεστάθησαν γυμνοὶ διὰ λευκοῦ χρώματος, τὰ δὲ ἄκρα τῶν χειρῶν δὲν ἐδηλώθησαν. Τὸ περικόρμιον ἐβάφη δι' ὑπερύθρου καὶ ἡ κάτω ἐσθῆς διὰ καστανομέλανος χρώματος ἐπὶ τοῦ ὁποίου πιθανῶς ἐγράφησαν, ἴσως δι' ἐρυθροῦ καὶ λευκοῦ, διακοσμῆσεις, νῦν τελείως ἀφανισθεῖσαι. Τῆς χρώσεως δὲν ἐξηρέθη ἡ ζώνη, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὰ διατηρούμενα ἴχνη καὶ ἐκ τοῦ ὅτι διαφυγὸν χρῶμα ἔβαψε τοὺς ἀγκῶνας· ὅμως ἡ ζώνη ἐβάφη εἶτα διὰ ζωροῦ ἐρυθροῦ χρώματος, τοῦ ὁποίου ἴχνη διετηρήθησαν κατὰ τὰ σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τὴν ἐσθῆτα. Οὕτω τὸ εἶδωλον ἀποδεικνύεται ὅτι εἶχεν ὄντως καμαραϊκὴν πολυχρωμίαν. Ἐσωτερικῶς εἶναι κοῖλον καὶ κλείεται κάτωθεν διὰ διαφράγματος, ὃπερ ἔχει μικρὰν ὀπὴν μᾶλλον πρὸς τὴν ὀπισθίαν πλευράν. Τὸ διασφζόμενον ὕψος εἶναι 0,105, ἡ διάμ. τῆς βάσεως 0,048, τὸ μέγιστον κατὰ τοὺς ἀγκῶνας πλάτος 0,055 μ. Εἰς τὴν Συλλογὴν φέρει τὸν ἀριθμὸν πηλίνων 278. Πίναξ Η' 3.

Ἐναντι τῶν εἰδωλίων Πετσοφᾶ, Μαζᾶ, Πισκοφάλου καὶ Χαμαῖζι ὁ τύπος φαίνεται μᾶλλον προηγμένος καὶ εἰς τοῦτο συμφωνεῖ καὶ ἡ καμαραϊκὴ του πολυχρωμία. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦν ὄρισμένα ἀνάλογα ἐκ Παλαικίστρου ἀτυχῶς μὴ δημοσιευθέντα· τούτων ἔκρινα σκόπιμον τὴν ἐνταῦθα παράθεσιν (πίν. Ζ' 1, ἀριθ. 4 καὶ 2): Τὸ πρῶτον—ἀριθ. εὐρετηρίου τοῦ Μουσ. Ἡρακλείου 1689—προέρχεται ἀπὸ τὸ δωμάτιον 9 τοῦ

¹⁸¹) Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο εἶδομεν ἐμφανιζόμενον καὶ εἰς εἰδῶλια τοῦ Πισκοκεφάλου καὶ τοῦ Πετσοφᾶ (βλ. ἀνωτέρω σ. 132, ὑπ. 88). Οἱ ζωοκέφαλοι δαίμονες ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ ἐξ ὄστρέου ἀναγλύφου τῆς Φαιστοῦ (βλ. προχείρωσ πρὸς Nilsson, αὐτ., σ. 371, εἰκ. 179) φέρουν ἀνάλογον μακρὰν ζώνην, τῆς ὁποίας τὰ ἄκρα καταλήγουν εἰς σφαιρικοὺς θυσάνους.

¹⁸²) Τοῦτο ἐφάνη εὐκρινῶς μετὰ τὸν ἐπιμελέστερον καθαρισμὸν τοῦ εἰδωλίου. Δυστυχῶς, ἡ φωτογραφία εἶχε ληφθῆ προηγουμένως.

Block ξ καὶ ἀνευρέθη μεθ' ἑτέρου ὁμοίου, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδυνήθη νὰ ταυτίσω· εἶναι τοῦ τύπου Πετσοφᾶ, μὲ περικόρμιον καὶ περιλαίμιν Μεδίκων μὴ ἰσχυρῶς γωνιούμενον· αἱ προτεταμένα χεῖρες καὶ ἡ κεφαλὴ ἀπεκρούσθησαν· ἡ ἐπὶ τοῦ καστανευθροῦ γανώματος διακόσμησις ἀπέβη ἐξίτηλος. Σφζόμενον ὕψος 0,10. Φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς ἐποχὴν μᾶλλον προκεχωρημένην τοῦ ὠραίου ἐκ Πετσοφᾶ BSA IX πίν. VIII, δηλ. εἰς τὴν ΜΜΙβ περίοδον, ἂν κρίνη τις ἀπὸ τὸ μᾶλλον κωδωνοειδὲς σχῆμα τῆς ἐσθῆτος. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τοῦ δευτέρου ὁμοίου, τοῦ ὁποίου διατηρεῖται τὸ κάτω μέρος τῆς ὄσφους· ἀπεκρούσθη ὅμως τούτου ὀλόκληρος ὁ ἄνω κορμὸς νῦν συμπληρωθεὶς κατὰ τὸ προηγούμενον. Τοῦτο ἔχει διαμόρφωσιν ἐσθῆτος, ἥτις τείνει νὰ φθάσῃ τὴν τοῦ εἰδωλίου Γιαμαλάκη, ἔχει δὲ ὠραίαν διακόσμησιν συστημάτων καθέτων λευκῶν γραμμῶν μὲ ἐνδιάμεσα ἐρυθρὰ ἐξίτηλα κοσμήματα ἐπὶ τοῦ καστανοφαίου ἐπιχρίσματος. Προέρχεται ἀπὸ τὸ δωμάτιον 2 τοῦ Block γ. Κατεγρᾶφη ὑπ' ἀριθ. εὔρετ. Μ.Η. 9513. Ὑψος ὡς συνεπληρώθη 0,095. Οἱ πυθμένες ἀμφοτέρων κλείονται, ὡς εἰς τὸ εἶδωλον Γιαμαλάκη, διὰ διαφράγματος πιθανῶς κατὰ τὸ μέσον τετραγώνου. Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα παραδείγματα ἐρμηνεύουν τὸ περιέργον ἀντικείμενον ἐκ Κουμάσας — ἀριθ. εὔρετηρίου Μουσείου Ἡρακλείου 4979 — τὸ ὁποῖον ὁ Ξανθουδίδης ἐνόμισεν ὡς ἀγγεῖον μιμούμενον κωδωνοειδῆ ἐσθῆτα¹⁸³ καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι ἀπλῶς τὸ κάτω τῆς ἐσθῆτος εἰδωλίου ὁμοίου πρὸς τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ μὲ μᾶλλον κωνικὴν διαμόρφωσιν· τοῦτο ἀποδεικνύει καὶ ἡ ζώνη μὲ τὸ διπλούμενον ἔμπροσθεν ἄκρον, καὶ ἡ στενὴ ὄσφυς καὶ ὁ ἐπίπεδος πυθμὴν μὲ τὴν ὀπὴν εἰς τὸ κέντρον, ἀποκλείουσαν τὴν χρῆσιν τούτου ὡς ἀγγείου¹⁸⁴. Χαραριστικὸν παράδειγμα κωδωνοειδοῦς πρὸς τὰ κάτω μειουμένης ἐσθῆτος εἰδωλίου ἔχομεν εἰς τὸ ἐκ Φαιστοῦ εἶδωλον — ἀριθ. εὔρετ. Μουσ. Ἡρακλείου 3543 —, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐπ' αὐτοῦ ἀπομίμησιν τῆς ἀνωμάλου ἐπιφανείας θαλασσιῶν ὀστρέων (*barnacle work*) ΜΜΙβ ἴσως ἐποχῆς¹⁸⁵. Ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἔχει τοῦτο διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ σημαντικοῦ εἰδωλοῦ τῆς ἀποκλήθεισης «πολυ-

¹⁸³) X a n t h u d i d e s, αὐτ. σ. 44, πίν. XXX. Περὶ αὐτοῦ σημειοῖ μόνον: «*probably it is a copy of the bell-shaped Minoan skirts*».

¹⁸⁴) Ἡ ὡς λαβὴ ἐκλήφθη ἀποκεκρουσμένη δεξιὰ ἐκβλάστησις πολὺ πιθανὸν σχετίζεται μὲ τι ἐκ τῆς χειρὸς ἐξαρτώμενον ἢ διὰ ταύτης κρατούμενον ἀντικείμενον (σκήπτρον ἢ ταινίαν).

¹⁸⁵) Τοῦτο, ὑπ' ἀριθ. εὔρετηρίου Μ.Η. 3534, παρέμεινε, φαίνεται, ἀδημοσίετον. Ἡ διαμόρφωσις του καὶ ὁ κατ' ἐλευθέρην σχηματισμὸς οὐδεμίαν καταλείπουν ἀμφιβολίαν ὅτι ἦτο εἶδωλον, ἀφοῦ μάλιστα εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐξ Ἁγ. Τριάδος. Διὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ *barnacle work* βλ. E v a n s, αὐτ. IV, σ. 101 κ.εξ., εἰκ. 102, ὅστις χρονολογεῖ ἀπὸ τῆς ΜΜΙα περιόδου καὶ ἐφεξῆς.

μάστου θεότητας»¹⁸⁶: ἡ ἀναλογία τῶν προεξοχῶν τοῦ κάτω σώματος τῶν δύο εἰδώλων ἀποδεικνύει ὅτι καὶ εἰς τὸ δευτέρον ὁ καλλιτέχνης ἠθέλησεν ἀπλῶς νὰ ἀποδώσῃ ἀδρῶς ἀκανθωτὴν (*barnacle work*) ἐπιφάνειαν. Ἡ χρονολογία τοῦ εἰδώλου εἶναι λοιπὸν— τοῦτο ἄλλως φαίνεται καὶ ἐκ τῆς διαπλάσεως τῶν βραχιόνων— ἡ αὐτὴ μὲ τὴν τῶν εἰδώλων Χαμαῖτι, δηλαδὴ ΜΜΙ.

Ἡ προσαγωγή τῶν ἀνωτέρω ἀναλόγων ἐκρίθη ἀναγκαία καὶ διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ σπουδαίου εἰδώλου τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη καὶ διὰ τὴν ἀποτελέσειν σαφεστέρας εἰκόνας τῶν παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς εἰδώλων, τὰ ὅποια ἀτυχῶς τόσον ἀτελῶς γνωρίζομεν, ἀφοῦ μάλιστα αἱ κύριαὶ δμάδες τούτων προέρχονται ἐκ τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς, ὅπου ταῦτα ἀνετίθεντο¹⁸⁷. Ἡ οὕτω ἀποκαθισταμένη σειρά εἶναι ἡ ἐξῆς: ΜΜΙα εἶδωλα Πετσοφᾶ, Γιούκτα, Μαζᾶ· περισσότερον προηγμένα ἀκανθωτὸν Ἀγ. Τριάδος, εἶδωλα Χαμαῖτι καὶ Πισκοκεφάλου· ΜΜΙβ Παλαικάστρου, Κομάσας, Φαιστοῦ· ΜΜΙΙ Γιαμαλάκη.

Γενικὴ παρατήρησις εἶναι ὅτι εἰς οὐδένα τῶν χώρων ἀποθέσεως ἀνευρέθη μεταλλικὸν τι ἀνάθημα ἀσφαλῶς ἀνήκον εἰς τοὺς χρόνους τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ἱεροῦ¹⁸⁸. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῆ εἰς καθαρὰν σύμπτωσιν, εἶναι δὲ ὀρθὸν νὰ συσχετισθῆ μὲ τὸ γεγονός τῆς εἰς σπήλαια ἀναθέσεως κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν ἐποχὴν μόνον προσφορῶν ἐντὸς πηλίνων καλλιτεχνικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀγγείων ὡς εἰς τὸ σπήλαιον τῶν Καμαρῶν¹⁸⁹ Ἐνῶ διὰ τινὰ τῶν ἱερῶν (Ἐντίχτη,

¹⁸⁶) Βλ. «Monum. Antichi» XIV (1905), σ. 725, εἰκ. 24. Evans, P of M., I, σ. 567, εἰκ. 413, ὅστις παραδόξως τὸ ἐχρονολόγησεν εἰς τὴν ΥΜΙΙ ἐποχὴν. Τὸ εἶδωλον ἀνευρέθη μετ' ἀντικειμένων χρονολογουμένων ἀπὸ τῆς πρωτομινωικῆς μέχρι τῆς ὑστερομινωικῆς I ἐποχῆς. Ὁ πρῶτος δημοσιεύσας Paribeni ἀπέριψε τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ εἰδώλου ὡς πολυμάστου, ἀποκλίνας εἰς τὴν ἐκδοχὴν ἐσθῆτος μὲ διακοσμητικούς δοθιῆνας. Ὁ Evans ὁμῶς συνεσχέτισε τοῦτο μὲ τὴν πολύμαστον Ἐφεσίαν Ἄρτεμιν. Ὁ Karo, Religion d. äg. Kreises, ἀρ. 16, ἐχρονολόγησεν ὀρθῶς εἰς τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν, ἀναγράφας ὁμῶς ἐσφαλμένως τὴν προέλευσιν τούτου (ἐκ Φαιστοῦ). Ἡ L. Banti τὸ ἐχρονολόγησεν εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΜΙ ἐποχῆς (= ΥΜΙΙ) καὶ ἡρμήνευσεν ὀρθῶς τὸ ἔνδυμα ὡς «*gonna a bitorzoli*»: «Annuario» III-IV (1941-42), σ. 34 τοῦ ἀνατύπου.

¹⁸⁷) Τὰ ἐκτός τούτων γνωστά εἶναι ὀλιγάριθμα· τὰ γνωστά μοι παραδείγματα, συνυπολογιζομένων καὶ τῶν ἑλλειπῶν καὶ τῶν κεφαλῶν μόνον, δὲν ὑπερβαίνουν τὰ εἴκοσι.

¹⁸⁸) Τὰ χαλκᾶ ἐργαλεῖα τοῦ ἱεροῦ Χαμαῖτι δὲν ἀνευρέθησαν μετὰ τῶν εἰδώλων, ἀλλ' εἰς γειτονικὸν μὲ ἄλλον προσανατολισμὸν διαμέρισμα (βλ. EA 1906, σ. 133 καὶ σχεδ. εἰκ. I ἐν σ. 119, ἀριθ. δωματίου 1) ἴσως δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς χρονικὴν περιόδον.

¹⁸⁹) Πρβλ. Nilsson, αὐτόθι, σ. 65 κ.ἐξ.

Προφ. Ἥλια, Κουμάσας, Χριστοῦ) οὐδὲν ἀκριβέστερον γνωρίζομεν περὶ τῶν ἀναθημάτων καὶ γενικώτερον τοῦ εἴδους τῆς ἀπονεμομένης λατρείας δι' ἄλλα δὲ γνωρίζομεν μὲν τινα περὶ τοῦ εἴδους τῶν ἀναθημάτων, ὄχι ὁμως καὶ περὶ τοῦ τρόπου ἀναθέσεώς των (Πισκοκέφαλο, Χαμαῖζι), βεβαιοῦται, ἐκεῖ ὅπου παρατηρήθη οὗτος (Μαζᾶς, Πετσοφᾶς, Ζάκρο, Γιούκτας, Καρφί), ὅτι αἱ ἀναθέσεις ἐγένοντο ἐντὸς κοιλωμάτων ἢ σχισμῶν τοῦ βράχου εὐθὺς κάτω τῆς γυμνῆς κορυφῆς. Εἰς τρεῖς περιπτώσεις (Μαζᾶς, Πετσοφᾶς, Γιούκτας) ὅπου ἐγένοντο ἀκριβέστεραι παρατηρήσεις ἀπεδείχθη: 1) ὅτι τὰ ἀναθήματα ἔκειντο ἐντὸς στρώματος τέφρας, προελθούσης ἀσφαλῶς ἐκ πυρᾶς: 2) ὅτι ταῦτα ἦσαν τεθραυσμένα, ἑλλιπῆ καὶ τὰ μέλη των διεσκορπισμένα. Αἱ παρατηρήσεις αὗται φαίνεται νὰ ἀποδεικνύουν ὅτι μέρος τῆς τελετουργίας ἀναθέσεως ἦτο ἡ ἱερὰ πυρὰ («bonfire»): ἐντὸς τῆς ἀναπτομένης ἐπὶ τῆς κορυφῆς μεγάλης πυρᾶς ἐρρίπτοντο τὰ ἀναθήματα¹⁴⁰ εἶτα ἡ σποδὸς διεσκορπίζετο ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ βράχου καὶ ἐπληροῦντο δι' αὐτῆς αἱ κοιλότητες καὶ σχισμαὶ του. Ὅρθῶς ἡ τελετουργία αὕτη συσχετίσθη ὑπὸ τοῦ M y r e s καὶ ἄλλων¹⁴¹ μὲ τὸ εὐρύτατα διαδεδομένον ἔθιμον τῆς πυρᾶς, τὸ ὁποῖον ἐπιζῆ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἰδιαιτέραν ὁμως σημασίαν ἔχει ἡ ἐπὶ κορυφῆς πυρὰ, ὅταν μάλιστα δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ τὴν τελετουργίαν ταύτην μέχρι τῶν προϊστορικῶν χρόνων ἢ εὖρη συνάπτοντας δεσμοὺς μὲ τὴν μινωικὴν Κρήτην¹⁴². Καὶ ἡ μὲν Λαφορία Ἄρτεμις ἢ ἐκ Δελφῶν καὶ Καλυδῶνος τὴν καταγωγὴν ἔλκουσα, διὰ τὴν ὁποῖαν οἱ Πατρεῖς ἔθυσον ὀλοκαυτώματα ἀνάπτοντες πυρὰν περὶ τὸν βωμὸν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως¹⁴³, ἴσως νὰ μὴ εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν κρητικὴν Ἄρτεμιν, εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ὁποίας—ὅπως εἰς τὸν ἀρχαῖκόν ναὸν τοῦ Πριναῖ-Ριζηνίας—ἐθύοντο ὀλοκαυτώματα ἐν τῇ ἐσχάρᾳ τοῦ σηκοῦ, ἂν μάλιστα τὸ ὄνομα ἔχει σχέσιν μὲ

¹⁴⁰) Τοῦτο δὲν εἶναι ἀτυχῶς δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ ἀπολύτως. Τὰ ἀνευρεθέντα εἶδωλα δὲν φέρουν καταφανῆ ἴχνη καύσεως. Ἴσως νὰ ἐρρίπτοντο κατὰ τὴν σβέσιν τῆς πυρᾶς καὶ νὰ μὴ ἀπετίθεντο ἀρχῆθεν ἐπὶ τοῦ μέλλοντος νὰ ἀναφθῆ σωροῦ ξύλων.

¹⁴¹) M y r e s, αὐτόθι, σ. 380 κ.έξ. Βλ. καὶ E v a n s, P. of M., I, σ. 158, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ «ash altar». Πρβλ. Nilsson, αὐτ., σ. 75. Ὁ τελευταῖος ἀναφέρει μὲν τὴν ἄπομιν τοῦ M y r e s, καταλήγει ὁμως «the whole matter is so obscure that a measure of caution is needed».

¹⁴²) Διὰ τὴν τελετουργίαν τῆς πυρᾶς κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσαν μελέτην τοῦ Martin Nilsson, Fire festivals in ancient Greece, J.H.S. XLIII (1923), σ. 144 κ.έξ. Ἐπὶ τοῦ ἀνατύπου, τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς ἐδώρησεν εἰς τὸν Ξανθοῦδίδην, ἔχει σημειωθῆ ὑπ' αὐτοῦ ἰδιογράφως: «Cf. Petsofá, Myres BSA IX, 358».

¹⁴³) Πaus. VII, 18, 11-13.

τὸν Λάβρυν, τὸν Διπλοῦν Πέλεκυν. Ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώωνος ἱερογαμία Διὸς καὶ Ἥρας κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Δαιδάλων, ὅποτε ἐγένετο ὀλοκαύτωσις τῶν ξοάνων, ταύρων καὶ δαμαλίδων μετὰ τοῦ ἐκ ξύλων βομοῦ¹⁴⁴, φαίνεται ὅτι συνδέεται πολλαχῶς μὲ τὰς κρητικὰς ἱερογαμίας καὶ τὰ κρητικὰ ξόανα (δαίδαλα). Εἶναι εὐλογον νὰ συσχετισθῇ ἐπίσης ὁ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν τοῦ Ἄργους-Ἀρκαδίας ἑορτασμός ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῆς Λαρίσης τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Λυρκείας τῆς καλουμένης «*πυρῶν ἑορτῆς*»¹⁴⁵. Σαφεστέρα εἶναι ἡ πρὸς τὴν προελληνικὴν Κρῆτην σύνδεσις τῆς δι' ὀλοκαυτωμάτων θυσίας εἰς τὸ Μέγαρον τῶν Κουρητῶν παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς Εἰλειθυίας ἐν Μεσσηνίᾳ¹⁴⁶. Διδακτικὸν παράδειγμα πρὸς ἐρμηνείαν τῶν ἀνωτέρω ἐθίμων πυρᾶς προσήγαγεν ὁ Nilsson¹⁴⁷ τὴν Πυρὰν τοῦ Ἡρακλέους ἐπὶ τῆς Οἴτης, τὴν δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθεῖσαν¹⁴⁸: Κεῖται αὕτη ἐπὶ κλιτύος τοῦ Ξηροβουνίου. Ὀλίγον κάτω τῆς κορυφῆς ἀπετελέσθη τετράπλευρος, εὐρὺς, (τραπέζοειδοῦς σχήματος) χώρος, κλεισθεὶς κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους διὰ περιχειλώματος. Ἐντὸς τούτου ἐπὶ αἰῶνας ἔκαλλοντο θύματα καὶ ἀναθήματα, τῶν ὁποίων πολλὰ χαλκὰ ἀγαλμάτια, μάλιστα τοῦ Ἡρακλέους, συντετηγμένα ἢ εἰς τεμάχια, ἀνευρέθησαν ἐν μέσῳ σποδῶν, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ ὄπλα, ἐργαλεῖα καὶ σκευὴ τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευσαν εἰς τὰς θυσίας. Εἶναι γνωσταὶ αἱ σχέσεις ὠρισμένου τύπου Ἡρακλέους, τοῦ καλουμένου Δακτύλου ἢ Ἰδαίου μετὰ τῆς Κρήτης. Δὲν ζύναται νὰ βεβαιώσῃ τις ὅμως ὅτι ὁ αὐτοπυρούμενος καὶ οὕτω δι' ἀναλήψεως ἀποθεούμενος Ἡρακλῆς ἔχει ἀμεσωτέραν σχέσιν μὲ τὴν προελληνικὴν Κρῆτην. Πάντως παρατηρεῖ τις ὅτι μετὰ πυρῶν ἀναπτομένων εἰς κορυφὰς συνδέονται θεότητες, δαίμονες ἢ ἀποθεωθέντες ἥρωες τῶν ὁποίων παρακολουθεῖ τις τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τὴν Κρῆτην ἢ διαπιστώνει τοὺς μετὰ τῆς μεγαλονήσου δεσμούς. Ὁ Nilsson¹⁴⁹ ἐζήτησε νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἐπὶ τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς ἀφιέρωσιν τῶν ἀναθημάτων ὡς ἀπευθυνομένην πρὸς τὴν Πότιαν Ἐθρῶν—ἐκ τοῦτου τὰ ἀπεσπασμένα μέλη καὶ τὰ ἡμερὰ καὶ ἄγρια ζῶα—, παραδεχόμενος ἕξ ἄλλου ὅτι ἡ ἀφιέρωσις αὕτη θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συνωδεύετο ὑπὸ τελετουργίας τῆς πυρᾶς, ὡς ἐπρότεινεν ὁ Myres, ἀποσκοπούσης τὴν

¹⁴⁴) Πaus. IX, 3, 3-7.

¹⁴⁵) Πaus. II, 25, 4.

¹⁴⁶) Πaus. IV, 31, 9. Πρβλ. Nilsson, *Min. Myc. Religion*², σ. 545.

¹⁴⁷) Nilsson, ἔ.ἀ. JHS, σ. 144, 146.

¹⁴⁸) Ν. Παπαδάκη, Ἀνασκαφὴ τῆς «Πυρᾶς» τῆς Οἴτης, Παράρτ. Ἄρχ. Δελτ. 1919, σ. 25 κ.ἐξ., ὅστις ὀμιλεῖ καὶ διὰ τὴν ἀρχαίαν γραπτὴν περὶ τῆς Πυρᾶς παράδοσιν.

¹⁴⁹) Βλ. ἕπος. 141.

διὰ μαγείας ἐπίτευξιν γονιμότητος. Τὴν ἐρμηνείαν ταύτην θεωρεῖ καθαρῶς ὑποθετικήν, ἀλλ' ἐθρῖσκει ἐνισχυτικήν αὐτῆς τὴν ἄποψιν τοῦ Evans περὶ τοῦ Peak Sanctuary, διὰ τὴν λατρείαν τῆς Θεᾶς Φύσεως ὡς Ποτνίας Θηρῶν ἐπὶ τοῦ Γιούκτα, κατὰ τὸ γνωστὸν σφραγίσμα τὸ ὁποῖον παριστᾷ τὴν θεότητα ταύτην ἐπὶ κορυφῆς ὑψώματος, κρατοῦσαν σκῆπτρον, περιβαλλομένην ὑπὸ τῶν λεόντων τῆς καὶ λατρευομένην ὑπὸ λάτριος, ὅστις ἴσταιται πρὸ αὐτῆς εἰς στάσιν προσευχῆς. Τὴν ἄποψιν τοῦ Evans περὶ λατρείας θεότητος τῆς ὑγείας λόγφ τῶν ἀναθηματικῶν μελῶν (ὡς «ταμάτων») ἀπορρίπτει, ὡς ἐπίσης τὴν ἐκδοχὴν περὶ τοῦ Γιούκτα ὡς Τάφου τοῦ Θεοῦ¹⁵⁰. Ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξευρεθῇ ἐρμηνεία διὰ τὰ ἀναθηματικά μέλη, τὰ ὁποῖα, ὡς ἀνεπτύξαμεν ἀνωτέρω, εἶναι ποικιλώτατα, καὶ ἐπίσης νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἡ ἐντατικὴ περὶ τοῦ Τάφου τοῦ Θεοῦ παράδοσις, ἐντοπισμένη ἀκριβῶς εἰς τὸν γῶρον τοῦ μεσομινωικοῦ ἱεροῦ. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Evans (αὐτ. IV, 808) περὶ ἀπονομῆς λατρείας εἰς αὐτὴν τὴν γυμνὴν κορυφὴν τοῦ ἱεροῦ ὄρους, ὡς ἀντιπροσωπευτικὴν τοῦ ἱεροῦ χαρακτῆρος ὀλοκλήρου τοῦ ὄρους, καὶ ἡ συσχέτισις μὲ τὴν λατρείαν αὐτὴν τῆς παραστάσεως τοῦ κνωσιακοῦ σφραγίσματος μὲ τὴν ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὄρους θεάν.

Τὸ σφραγίσμα τοῦτο, χρονολογούμενον εἰς τὴν ἀμέσως ἀκολουθοῦσαν τὴν σεισμικὴν καταστροφὴν τοῦ MMIIIβ περιόδου (περίπου 1600 π.Χ.)¹⁵¹, παριστᾷ παρὰ τὴν κορυφὴν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἴσταιται ἡ θεότης μινωικὸν Ἱερὸν ἐλαφρᾶς κατασκευῆς διώροφον μὲ κίονας, πρὸ τῶν ὁποίων Ἱερὰ κέρατα καὶ μὲ ἐπίστεψιν Ἱερῶν κεράτων εἰς τὸ γείσωμα· εἰς τὸν κάτω ὄροφον ἀπεδόθη ἴσως ἡ θύρα τοῦ ἱεροῦ μετὰ τῶν παραστάδων τῆς καὶ τοῦ ἄνω αὐτῆς φωταγωγοῦ παραθύρου. Οὕτω διδασκόμεθα περὶ τῶν μικρῶν αὐτῶν Ἱερῶν τὰ ὁποῖα ἐγκατεστάθησαν κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου εἰς τὰ ὑπαίθρια Ἱερὰ Κορυφῆς δι' ἃ σαφεῖς ἐνδείξεις παρέσχον αἱ ἀνασκαφαὶ ἐν Πετσοφᾷ, Γιούκτα καὶ Κουμάσα¹⁵². Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ περισυλλέξωμεν περισσότερα παραδείγματα τοιούτων Ἱερῶν παραστάσεων, ἰδίᾳ ἐπὶ χρυσῶν δακτυλίων, σφραγιδολίθων καὶ πηλίνων σημάτων (σφραγιμάτων), ἀλλ' ἡ ἀναζήτησις θὰ ἔφερεν ἡμᾶς μακράν¹⁵³. Θεωρῶ ὅμως κατάλληλον τὴν παρεχομένην εὐκαιρίαν διὰ τὴν δημοσίευσιν σπουδαίου τε-

¹⁵⁰) Evans, P. of M. I, ἰδίᾳ 154, ὅπου γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως.

¹⁵¹) Evans, P. of M., II, 809, εἰκ. 528.

¹⁵²) Βλ. ἀνωτέρω σ, 120, 145, 146.

¹⁵³) Ἐλπίζω νὰ πραγματευθῶ εἰς συνθετικὴν ἐργασίαν, τὸ ὅλον θέμα τῶν μινωικῶν Ἱερῶν.

μαχίου αναγλύφου ἀγγείου ἐκ μέλανος στεατίτου ἐκ Κνωσοῦ¹⁵⁴ με παραστάσιν τοιοῦτου ἱεροῦ. (εἰκ. 5).

Τὸ τεμάχιον ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ R i n g e l εἰς τὸ Μουσεῖον Ἑρακλείου, κατόπιν παρακλήσεως τοῦ Ἐφόρου Θεοφανείδου, κατὰ τὸ ἔτος 1941, ὀλίγον μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Γερμανικῶν στρατευμάτων¹⁵⁵. οὗτος τὸ εἶχεν ἀγοράσει παρὰ τινος ἀγρότου τῆς περιοχῆς Κνωσοῦ, ὅπου, φαίνεται, ἀνευρέθη. Εἶναι διαστάσεων $0,055 \times 0,032$ καὶ πάχους $0,008$ ἀνήκει ἀναμφιβόλως, ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψει ἡ κυριότητος του καὶ ἡ λοξή του τμησις, εἰς ρυτὸν κωνικοῦ σχήματος τοῦ μεγέθους περίπου, ἂν κρίνη τις ἀπὸ τὸ πάχος του, τοῦ κωνικοῦ ρυτοῦ τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ἡ ἐπὶ τοῦ τεμαχίου παραστάσις εἶναι τμήμα πολὺ μεγαλυτέρας συνθέσεως. Τὸ διασφωζόμενον μέρος ἀπετέλει ὄχι τὸ κύριον θέμα, ἀλλὰ τὸ φυσικὸν πλαίσιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐξελίσσεται πιθανῶς ὀλόκληρος τελετουργία ἢ ἀπονομή λατρείας πρὸς θεότητα, ὡς εἰς τὸ ἐπίσης ἐκ στεατίτου κνωσιακὸν τεμάχιον μετὰ τὴν πομπὴν τῶν προσφερόντων πρὸ ἱεροῦ¹⁵⁶ ἢ εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν σφράγισμα τῆς Ποτνίας Θηρῶν: εἰκονίζεται δηλαδὴ ἱερὸν ἐπὶ κλιτύς ὄρους κείμενον. Τὸ ἀνώμαλον τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ χαμηλὴ βλάστησις, ἀπεδόθησαν ὄχι μόνον διὰ χαράξεως χροσσωτῶν καμπυλῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ λαξεύσεως τῆς ἐπιφανείας κατ' ἐλαφρὸν κυματοειδῶς μορφούμενον ἀνάγλυφον, με τεχνικὴν δηλαδὴ γνωστὴν καὶ ἐκ τῆς ἀναγλύφου τοιχογραφίας μάλιστα τῶν περὶ τὸ 1600 π.Χ. χρόνων. Τὸ εἶδος τοῦ ἀγγείου, ἡ μορφή τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ ἀνωτέρω τεχνικὴ χρονολογοῦν τὸ τεμάχιον εἰς τὴν ἐνδιάμεσον μεταξὺ ΜΜΙΙΒ καὶ ΥΜΙΑ περιόδου, εἰς τοὺς αὐτοὺς δηλαδὴ χρόνους μετὰ τὸ κνωσιακὸν σφράγισμα καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῆς πομπῆς. Λίαν ἐνδιαφέροντα εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἱεροῦ (βλ. σχέδιον εἰκ. 5), τὸ ὁποῖον, ὡς παρίσταται τοποθετημένον ἐπὶ τῆς κλιτύς, οἶονεὶ προβάλλεται ἐπὶ ἐτέρας ράχως τοῦ ὄρους· ἐπὶ ὑψηλῆς κρηπίδος ἐκ τεσσάρων δόμων ἰσοδομικοῦ τοίχου ἵσταται ἐλαφρὸν ἀρχιτεκτονικὸν κατασκεύασμα· τούτου κύριον τεκτονικὸν στοιχεῖον εἶναι παραστάς ἐξ ὀρθογωνίων δόμων, παρὰ τὴν ὁποίαν δηλοῦνται δύο ἐπάλληλοι κίονες μετὰ κιονόκρανον τοῦ τετραγων-

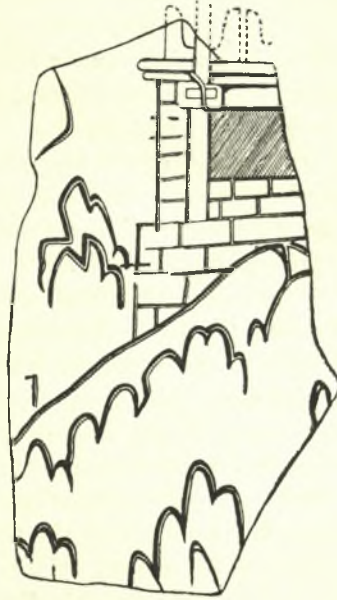
¹⁵⁴) Εὐχαριστῶ καὶ ἐνεῦθεν τὸν συνάδελφον Ἐφορον κ. Βασίλειον Θεοφανείδου διὰ τὴν παραχώρησιν τοῦ δικαιώματος δημοσιεύσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀναγλύφου τεμαχίου.

¹⁵⁵) Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ στρατηγὸς ὑπῆρξεν ὁ ἀπαγωγὴς πολλῶν ἀρχαιοτήτων, μάλιστα ἐκ Κνωσοῦ· βλ. «Κρητ. Χρονικά» Α (1947) σ. 625 καὶ τὸ δημοσίευμα τοῦ Ἐπιτομίου Παιδείας «Ζημίαι τῶν Ἀρχαιοτήτων, ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατῶν κατοχῆς», Ἀθῆναι 1946. Ὁ στρατηγὸς Ρίγκελ ἀσφαλῶς δὲν ἐτέλει ἐν γνώσει τῆς ἀξίας τοῦ δωρηθέντος τεμαχίου.

¹⁵⁶) Evans, P. of M., II, σ. 752 εἰκ. 486.

νικοῦ μετὰ δισκίων τύπου, συνήθους εἰς παραστάσεις ἱερῶν, καὶ τοῦ ὁποίου τὰ ἐναργέστερα παραδείγματα μᾶς παρέσχε τὸ ρυτὸν τῆς Ἀγ. Τριάδος καὶ τὸ ἐλεφάντινον ὁμοίωμα κιονοκράνου ἐκ Κνωσοῦ¹⁵⁷. Εἰς τὸ ὕψος περιπυροῦ τοῦ κιονοκράνου παρίσταται ἐπιστύλιον, σχηματίζον μετὰ τοῦ ἐπὶ τῆς κρηπίδος χαμηλοῦ ἰσοδομικοῦ τοιχίου καὶ μεταξὺ τῆς σωζομένης παραστάδος καὶ ἴσως ἐτέρας ἀποκρουσθείσης, εὐρὴ ἀνοιγμα.

Ἡ ἀπόκρουσις τοῦ τεμαχίου δὲν ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσωμεν πλήρη εἰκόνα τῆς μορφῆς τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ ἱεροῦ· ὅμως τὰ λείψανα ἱερῶν κεράτων, παριστωμένων ὅπισθεν τοῦ ἄνω κίονος καὶ ἐπὶ τοῦ προέχοντος γείσου, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ δεῦτερος ὄροφος ἦτο ἀνάλογος μὲ τὸν τοῦ ἱεροῦ τοῦ σφραγίσματος, καὶ τοῦτο δίδει τὴν δυνατότητα νὰ ἀναπλάσωμεν τὴν πιθανὴν μορφήν τοῦ συνόλου (σχέδιον εἰκ. 5). Κάπως ἀνάλογον ἦτο τὸ Ἱερὸν ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος τεμαχίου στεατίτου μὲ παραστάσιν πομπῆς· ἐκεῖ τὸ Ἱερὸν ἀνέρχεται κλιμακοειδῶς, ὡς νὰ ἔκειτο καὶ τοῦτο ἐπὶ κλιτύος ὄρους¹⁵⁸: ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὰν κρηπίδων ἰσοδομικῶν πλαισιουμένων διὰ σειρᾶς

Εἰκ. 5.— Μινωικὸν Ἱερὸν Κορυφῆς ἐπὶ ἀναγλύφου ἀγγείου στεατίτου.

βαίνουν στηριζόμενα ἐπὶ διβάθμου βάθρου μεγάλα ἱερὰ κέρατα. Ἡ

¹⁵⁷) Evans, P. of M., III, σ. 62. Περὶ τοῦ τύπου τούτου τοῦ κιονοκράνου βλ. αὐτόν I, σ. 689 κ.εξ. 507-509. Χαρακτηριστικὴ δὴλωσις τοῦ ἐπὶ τοῦ τεμαχίου στεατίτου μὲ τὴν πομπήν· βλ. προηγ. ὑπόσ.

¹⁵⁸) Ἀπὸ τὸ δισσωζόμενον τμήμα δὲν φαίνεται ἂν τὸ οἰκοδόμημα ἀνήρχετο εἰς μακρὰν κλιμακωτὴν σειρὰν, ὡς τὸ Stepped Portico τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ (P. of M., II, σ. 147 εἰκ. 75) ἢ ἂν ἦτο τοῦ τύπου τοῦ πενταμεροῦς ἱεροῦ, ὅλον τὸ ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας τῶν Μυκηναίων πυργοειδῆς οἰκοδόμημα: Rodenwaldt, Der Fries des Megaron von Mykenae, Halle a/S. Beil. II Farbentafel. Ἱερὸν Κορυφῆς εἶναι ἴσως καὶ τὸ ἐπὶ χρυσοῦ ἐλάσματος τοῦ θόλου Καπακλῆ Βόλου (EA 1906, πίν. 14) ἐκτύπως ἀποδοθέν· τούτου ἔνδειξιν ἀποτελεῖ ἡ ἀνώμαλος τοξωτὴ κάτω ἀπόληξις, δηλοῦσα ἀνώμαλον ἔδαφος. Ὁ δημοσιεύσας παρημέγησε τὰ ἐπὶ τοῦ θριγχοῦ ἱερὰ κέρατα καὶ ἐκ τούτου

ἀναλογία αὕτη δὲν δίδει βεβαίως τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκαταστήσωμεν πομπὴν πρὸ τοῦ ἰδικοῦ μας ἱεροῦ· πολὺ πιθανὸν ἐνταῦθα ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους νὰ παρεστάθῃ αὕτη ἡ θεότης ὑπὸ τὴν μορφήν Ποτνίας Θεῶν, δεχομένη λατρείαν ὡς εἰς τὸ κνωσιακὸν σήμαντρον.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω στοιχείων θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν τὰ ἑξῆς γενικὰ συμπεράσματα περὶ τῶν Μινωϊκῶν Ἱερῶν Κορυφῆς καὶ τῆς εἰς ταῦτα ἀπονεμομένης λατρείας.

1) Ὡρισμένα ὄρη γεινιάζοντα μὲ σπουδαῖα μινωϊκὰ κέντρα ἐθεωροῦντο ἱερά καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐπιστεύετο ὅτι ἐγίνετο ἡ ἐπιφάνεια τῆς λατρευομένης θεότητος, ἐμφανιζομένης εἰς τοὺς πιστοὺς ἐπὶ τῆς γυμνῆς δεσποζούσης κορυφῆς.

2) Εὐθὺς κάτω τῆς κορυφῆς καὶ ἐπὶ τῆς κλιτύος κατὰ τὴν ΜΜΙα περίοδον ἀπενέμετο συστηματικῶς, ἴσως κατὰ τακτὸν χρόνον, λατρεία, χάριν τῆς ὁποίας ἀνήρχοντο προσκυνηταὶ διαφόρων τάξεων ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς συνοικισμοὺς.

3) Ἡ κυρία λατρευομένη θεότης ἦτο ἀναμφιβόλως ἡ μεγάλη θεὰ τῆς φύσεως· πιθανῶς ὁ χαρακτήρ της ἦτο διπλοῦς : ἦτο οὐρανία καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἐπιφάνειά της ἐγίνετο ἐπὶ ὄρους· τοῦτο ἐρμηνεύει ἴσως τὴν παρουσίαν μικρῶν περιστρωγῶν μεταξὺ τῶν ἀναθημάτων· καὶ ἦτο ἐπίσης κυρία τῆς γῆς, κυρίαρχος τῶν ἀνθρώπων, τοῦ ζωικοῦ καὶ φυτικοῦ κόσμου· τοῦτο ἐρμηνεύει τὴν παράστασίν της ὡς Ποτνίας Θεῶν. Ἡ θεότης ὑπὸ τὴν χθονίαν αὐτῆς μορφήν ἐλατρεύετο, φαίνεται, ἐντὸς τῶν σπηλαίων καὶ εἰς τὰ οἰκιακὰ ἱερά, ὅπου ὅμως παρίστατο καὶ ὑπὸ τὰς ἄλλας αὐτῆς μορφάς. Πολὺ πιθανὸν συνελατρεύετο μετὰ τῆς θεότητος καὶ ὁ νεαρὸς θεὸς τῆς βλαστήσεως, ὁ θνήσκων καὶ ἀνιστάμενος· τοῦτο θὰ ἐδικαιολόγει τὴν τοποθέτησιν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἱεροῦ ὄρους τοῦ τάφου του.

4) Οἱ λατρεύοντες, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς θεότητος διὰ τῆς τελετουργίας καὶ προσευχῆς, μεσολαβουσῶν καὶ μαγικῶν πράξεων. Ἡ αὐτοπρόσωπος ὅμως μετ' αὐτῆς «ὀμιλία», ἢ κρίνη τις ἀπὸ τὰς κρητικὰς παραδόσεις περὶ τῶν ἐπὶ τοῦ ὄρους ὀμιλιῶν τοῦ Μίνως μετὰ τῆς θεότητος, ἦτο προνόμιον τῶν διογενῶν βασιλέων¹⁵⁹. Οἱ λάτρες ἠδύναντο νὰ εὐχαριστήσουν τὴν θεότητα καὶ νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὴν προστασίαν της διὰ τὴν ὑγείαν καὶ εὐημερίαν αὐτῶν καὶ τῶν κτημάτων των, διὰ τὴν ἀποτροπὴν διαφόρων βλαπτικῶν ἐνεργειῶν, τὰς ὁποίας αὕτη ὡς θεότης τῆς φύσεως ἠδύνατο εὐκόλως νὰ ἐξουδετερώσῃ.

παρεγνώρισε τὸν χαρακτήρα τοῦ οἰκοδομήματος ὡς ἱεροῦ.

¹⁵⁹) Βλ. Picard, ἔ.ἀ., σ. 145.

5) Μία τοιαύτη λατρεία ἐρμηνεύει τὸ εἶδος τῶν ἀναθημάτων, τὰ ὁποῖα ἐκφράζουν εὐχαριστίαν καὶ δηλώνουν παράκλησιν διὰ περαιτέρω προστασίαν ἐπὶ ὠρισμένῃ θέματι υἰείας, εὐημερίας καὶ ἐξασφαλίσσεως ἔναντι κινδύνων. Οὕτω παριστοῦν ἑαυτοὺς εἰς στάσιν προσευχῆς, ἐπικλήσεως ἢ εὐχαριστίας, αἴροντας πρὸς τὴν θεότητα τὰς χεῖρας, συμπτίσσοντας ἐν συγκεντρώσει αὐτὰς πρὸ τῆς ἕδρας τῆς ζωῆς, τοῦ στήθους, ἢ σπανιώτερον, τῆς ἕδρας τοῦ λογικοῦ, τῆς κεφαλῆς. Τὰ εἰδῶλια τοῦ Πισκοκεφάλου διασταυρώνουν πρὸ τοῦ ἄνω κορμοῦ τὰς χεῖρας οἰονεὶ προστατευούσας αὐτόν. Εἴτε εὐχαριστοῦντες διὰ θεραπείαν γενομένην εἴτε ἐπικαλούμενοι τὴν ἄμεσον ἐπέμβασιν ἐπὶ πάσχοντος μέλους, ἀφιέρουν ὁμοίωμα τούτου εἰς τὸ θεῖον. Αἱ ἔγκυοι γυναῖκες ζητοῦν αἴσιον τοκετὸν καὶ αἱ ἐπίτοκοι ταχεῖαν ἀποκατάστασιν. Θέτουν τὰ ποίμνια καὶ τὰς ἀγέλας τῶν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ θείου ἀναθέτοντες τὰ ὁμοιώματα τῶν ζώων τῶν ἀκόμη καὶ τῶν συνοδευτικῶν τῶν ἀγελῶν κυνῶν¹⁶⁰. Ζητοῦν νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν βλαπτικὴν ἐνέργειαν φθοροποιῶν ζώων (π.χ. ἰκτίδων ἢ τῶν κολεοπτέρων τοῦ εἴδους τῶν «ὄρυκτῶν τῶν ρινοκέρων») θέτοντες πρὸ τῆς θεότητος ὁμοιώματά των. Προσφέρουν μικρὰν συμβολικὴν προσφορὰν ἐντὸς μικροσκοπικῶν ἀγγείων, ἴσως μάλιστα συνισταμένην εἰς «ἀπαρχὴν» τῆς παραγωγῆς των.

6) Ἡ τελετουργία τῆς προσφορᾶς εἶχε, φαίνεται, παμπαλαίας ρίζας καὶ ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς μαγείας, ἀποβλεπούσης εἰς ἐξαναγκασμὸν τῆς θεότητος εἰς παροχὴν τῆς αἰτουμένης προστασίας δι' αὐτῆς τῆς τελετουργικῆς πράξεως· διὰ ταύτης ἢ υἰεία θ' ἀποκατασταθῆ, ἢ προστασία ἐπὶ τῶν κτημάτων θ' ἀπαρασχεθῆ, ἢ γονιμότης θ' ἀπιτευχθῆ, ἢ βλαπτικὴ ἐνέργεια θ' ἀξουδετερωθῆ. Μεγάλῃ πυρᾷ ἀνάπτεται καὶ μετὰ τὴν μαγικὴν ἐπικλήσιν ρίπτονται τὰ εἰδῶλα, ὅταν ἤδη αὕτη σβέννυται, ἐντὸς αὐτῆς· μετ' αὐτῶν, ἂν κρίνη τις ἀπὸ τὰ σχετικῶς ἄφθονα ὄστᾶ, ρίπτονται εἰς τὴν πυρὰν ζῶα σφαιασιθέντα ἢ ζῶντα ἔτι. Ἡ σποδὸς εἶτα διασκορπίζεται ἐπὶ τοῦ βράχου τῆς κατοικίας τῆς θεότητος· ἔρχεται οὕτω εἰς στενὴν καὶ μόνιμον ἐπαφὴν μὲ τὴν γῆν, περιέχουσα τὰ εἰδῶλα, εἰσωθουμένη ἐν μέρει ἐντὸς τῶν σχισμῶν καὶ τῶν κοιλωμάτων τοῦ βράχου. Μία τοιαύτη τελετουργία προϋποθέτει τὴν κατὰ τακτὸν χρόνον ἐπανάληψιν, ὁπότε ἢ εἰς τὸ ἱερόν ὄρος ἄνοδος τῶν λατρευτῶν προσελάμβανε τὴν μορφὴν ἀληθοῦς προσ-

¹⁶⁰) Ἀνάλογον ἔννοιαν θ' ἔχεν ἡ προσφορὰ τῆς ἐκ Παλαικάστρου πηλίνης λοπάδος ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀπεδόθη ὁλόκληρος ἀγέλη μετὰ τοῦ συνοδευόντος ποιμένος ὁλογλύφως. Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο χρονολογεῖται εἰς τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν, ἦτο δηλαδὴ σύγχρονον τῶν ἀναθημάτων τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς. Βλ. σημ. 28.

κυνήματος (pilgrimage). Ἐνάλογον προσκύνημα, μὲ προσφορὰν ἀναιμάχτου θυσίας ἐντὸς ὠραίων ἀγγείων καὶ πιθανῶς αἱματηρᾶς διὰ σφαγῆς ζώων, ἐγίνετο διὰ τὴν χθονίαν θεότητα ἐντὸς σπηλαίων, ὡς π.χ. τοῦ σπηλαίου τῶν Καμαρῶν.

7) Ὁλίγας ἐνδείξεις ἔχομεν ὅτι κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς τοιαύτης λατρείας κατὰ τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν, ὑπῆρχον κατὰ χώραν λατρευτικὰ ἀγάλματα ἔν τεμάχιον προσώπου εὐμεγέθους μορφῆς δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἐξ ὁμοιώματος ἐπισήμου λατρευτοῦ. Τὸ μέγεθος ὅμως δὲν εἶναι ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἀποδεικτικόν¹⁶¹. Ἡ λατρεία φαίνεται κατ' ἀρχὰς ἀνεικονικὴ καὶ τὸ ἱερὸν ὑπαίθριον, ἐντὸς τεμένους, ὅπου ἴσως νὰ ὑπῆρχε μικρὸν ἐκ φθαρτοῦ ὕλικού ἱερὸν κτήριο (casa santa).

8) Εἰς οὐδὲν τῶν ἱερῶν ἀνευρέθη χαλκοῦν τι ἀντικείμενον· μεταλλικὰ ὄργανα θυσίας καθίσταντο ἴσως περὶτὰ ἐξ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς τελετουργίας καὶ τὸ ἐπικρατήσαν ἔθιμον ἦτο ἡ προσφορὰ πηλίνων ὁμοιωμάτων τῶν ὁποίων τὰ τεμάχια εὐχερέστερον διεσκορπίζοντο μετὰ τῆς σποδοῦ. Ἴσως νὰ ὑπῆρχε καὶ θρησκευτικὴ τις ἀπαγόρευσις χρήσεως μεταλλικῶν ἀντικειμένων.

9) Ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀπονεμομένη λατρεία ἐσυνεχίσθη καθ' ὁλόκληρον τὴν ΜΜΙ ἐποχὴν καὶ εἰς τινα ἱερὰ φαίνεται ὅτι παρετάθη καὶ εἰς τὴν ΜΜΙΙ φάσιν. Ἀλλ' ἤδη εἰς τὴν ὑστέραν αὐτὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον ἰδρύνονται φαίνεται ἐπὶ τῶν κορυφῶν κτιστά τινα ἱερὰ (Χαμαῖζι, Κουμάσα, ἴσως Χριστός)· ἐντὸς αὐτῶν ἡ λατρεία γίνεται ἀνάλογος μὲ τὴν τῶν μικρῶν οἰκιακῶν ἱερῶν, ἀν κρίνη τις ἀπὸ τὰ ἀνευρεθέντα ὅμοια σπονδικὰ ἀγγεῖα καὶ τοὺς ἀναλόγους κινητοὺς βωμίσκους προσφορῶν. Ὁ νέος τρόπος λατρείας ἔχει ἀναλογίαν μὲ τὴν ἐγκατάστασιν κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους μικρῶν ἐκκλησιδίων (μάλιστα τοῦ Ἀφέντη Χριστοῦ, τῆς Μεταμορφώσεως, τοῦ Προφήτη Ἡλίου) ἐπὶ τῶν κορυφῶν ὄρεων. Καὶ ὅπως σήμερον, θὰ ἐγίνετο ἐφορτασμός καὶ προσκύνημα κατὰ τακτὴν ἡμέραν· προσκυνηταὶ ὅμως ἠδύναντο νὰ ἀνέρχωνται καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς πρὸς τὰ μικρὰ ἱερὰ. Αἱ τελετουργαὶ τῆς ὀλοκαυτώσεως καὶ ἀναθέσεως «ταμάτων» εἶχον ἤδη παύσει. Ἀναβίωσις τῆς ἐντὸς μικρῶν ἱερῶν λατρείας ἐπὶ τῶν κορυφῶν παρατηρεῖται κατὰ τὴν ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙα περίοδον· τὸ ἱερὸν ἔχει δάπεδα ἐπίχριστα καὶ ἐνίοτε θρανία κύκλω τοῦ ἐνὸς τῶν δω-

¹⁶¹ Εἰς τὸ σφράγισμα τῆς Ποτνίας Θηρῶν ὁ λάτρις εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτερος τῆς ἐπὶ τῆς κορυφῆς θεότητος. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θεωρηθῇ ὁ μέγας ταῦρος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει τὸ ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Μαζᾶ ἀνευρεθὲν τεμάχιον κεφαλῆς (βλ. σ. 110), ὡς ἀπεικονίζων θεὸν-ταῦρον, καίτοι βεβαίως τοῦτο οὐδόλως ἀποκλείεται.

ματίων, ἐνῶ ἄλλα δωμάτια ἀποτελοῦν βοθηθτικούς χώρους (sacristies). Τοιαῦτα εἶναι τὰ κτήρια τῶν ἱερῶν ἐν Πετσοφᾶ καὶ ἐπὶ τοῦ Γιούκτα.

10) Τὰ ΜΜΙΙΙ - ΥΜΙα ταῦτα ἱερὰ θὰ εἶχον ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν ὄχι πολὺ διάφορον ἐκείνης ἢ ὁποία ἀποδίδεται εἰς τὰς παραστάσεις δακτυλίων, σφραγιδολίθων, σφραγισμάτων καὶ ἀναγλύφων ἀγγείων ἐκ στεατίτου, διωρόφου δηλαδὴ κατασκευάσματος μὲ ἐπαλλήλους κίονας, μεταξὺ τῶν ὁποίων, κατὰ τὰ ἀνοίγματα, ἱερὰ κέρατα, καὶ μὲ ἐπιστέψεις ὁμοίων συμβόλων· κλιμακωταὶ διατάξεις, φαίνεται, τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ἱεροῦ δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις.

11) Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις συνεχίσεως τῆς λατρείας ἐπὶ τῶν κορυφῶν κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς. Κατὰ τὴν ἐπακολουθοῦσαν περίοδον τῆς παρακμῆς τὰ Ἱερὰ Κορυφῆς παραμένουν ἐγκαταλελειμμένα καὶ μόνον κατὰ τὴν ἐσχάτην φάσιν τῆς «ἀνακαταλήψεως» (μικροῦ Ἱεροῦ Διπλῶν Πελέκεων καὶ Ἱεροῦ Τυκτῆς Κρήνης παρὰ τὸ Καραβὰν Σεράι Κνωσοῦ, Ἱεροῦ Γουρνιῶν, Γάζι κλπ.), ἀναβιοῦν τινα τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς καὶ δέχονται ἐντὸς τῶν ἐπανακοδομημένων ἱερῶν ἢ εἰς νέα κατασκευάσματα τῆς αὐτῆς περιοχῆς εἶδωλα ὁμοίου τύπου πρὸς ἐκεῖνον ὅστις ἀπαντᾷ ἐντὸς τῶν οἰκιακῶν ἱερῶν: εὐμεγέθη εἶδωλα μὲ ἀνυψωμένας χεῖρας, διάφορα σύμβολα καὶ περιεργα σωληνωτὰ σκεύη, ἴσως σχετιζόμενα μὲ τὴν χθονίαν λατρείαν καὶ τοὺς ἱεροὺς ὄφεις¹⁴². Ἀνάλογα ἱερὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀνεγείρονται κατὰ τὴν ὑπομινωϊκὴν φάσιν (Καρφι) ἢ καὶ τὴν καθαρῶς πρωτογεωμετρικὴν (Καλὸ Χωριὸ Πεδιάδος, Πρινιας), ὡς ἀποδεικνύουν τὰ εὐμεγέθη ὁμοίου τύπου εἶδωλα καὶ σωληνωτὰ σκεύη.

12) Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπιβίωσις τῆς τελετουργίας τῆς ἐπὶ κορυφῆς πυρᾶς καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς ὀλοκαυτωμάτων κατὰ τοὺς ἑλληνικούς χρόνους, τελετουργίας σχετιζομένης μάλιστα μὲ θεοὺς ἢ δαίμονας—οὔτοι ἐμφανίζονται ἐνίοτε ὡς ἡμίθεοι ἢ ἥρωες—προελθόντας ἢ στενωῶς συνδεομένους μὲ τὴν προελληνικὴν Κρήτην: τὴν Λαφριανὴν Ἄρτεμιν, τὴν νυμφαγωγουμένην Ἥραν, τὸν ἐν ἀναλήψει Ἡρακλέα, τοὺς Κορυῆτας κλπ. Τὸ παμπάλαιον ἔθιμον ἡρμηνεύθη ἐνιαχοῦ δι' αἰτιολογικῶν μύθων.

Ἡ παροῦσα μελέτη δὲν ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἐξαντλητικὴν ἔρευναν τοῦ σημαντικοῦ θέματος τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς καὶ τῆς εἰς ταῦτα ἀπονεμομένης λατρείας. Ὀλίγαι δυστυχῶς εἶναι αἱ συστηματικαὶ ἔρευναι καὶ ἐπὶ τούτων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαρθρωθοῦν τελικὰ συμπερά-

¹⁴²) Βλ. Evans, P. of M., IV, σ. 138 κ.ἐξ. Πρβλ. Μαρινᾶτος, ἐν EA 1937, A, σ. 284, κ. ἐξ. Βλ. καὶ ὑποσ. ἀριθ. 123.

σματα. Ἡθέλησα ἀπλῶς ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ Μαζᾶ ἀναθημάτων νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν εἰς τὸ σπουδαῖον τοῦτο κεφάλαιον τῆς μινωικῆς θρησκείας, τὸ ὁποῖον, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὰς δημοσιεύσεις, δὲν εἶυχε τῆς δεύσης προσοχῆς, λόγῳ ἰδίᾳ τῆς σποραδικότητος τῶν εἰς αὐτὸ ἀφορῶντων στιχείων. Ἐκρίνα δὲ σκόπιμον νὰ εἰκονογραφήσω τὴν περὶ τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς πραγματείαν μου μὲ ἐνδιαφέροντα ἀνέκδοτα ἀναθήματα τοῦ αὐτοῦ κύκλου καὶ μὲ τὸ σημαντικὸν τεμάχιον στεατίτου τὸ ἀπεικονίζον ἐν Ἱερὸν Κορυφῆς τῆς δευτέρας ἀνακτορικῆς περιόδου.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ